Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 64 (15038) 1993 чылдың апрель 7, среда

Солунга ат салган шагы 21.45. Садар өртээ 4 рубль.

Хүндүлүг номчукчу!

«Шын» солуннун 1993 чылдың ийиги чартыында чагыдылгазының өртээ 6 айда 700 рубль, 3 айда — 350.

Чагыдылганың хуусаазы май 10-га чедер.

ЭКИ ШЫНАРЛЫГ ҮРЕЗИН ТУРДА...

Республиканың ажыл-агыйларынга часкы хову ажылдары эгелээринге чедир эвээш үе арткан. Ам байдал кандыгыл, арыглап алган үрезинивие шынары эки бе, курлавырывые кайы хирел?

Бо хүннерде тараажы бүрүзүн дүвүредип турар айтырыглар ол боп турар. Орта харын бээри-биле республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунун чер ажылы килдизинин редакцияга берген медээзин ёзугаар ажырга мындыг: Тыванын тараажылары бо чазын чаштырары-биле 24731 тонна үрезинни уруп алган боп турар. Оларның иштинден чажар шынарынга чедир арыглаан үрезин 14084 тонна болган. Ол болза ниити чажып алза чогуур үрезинин 57 хуузудур. А арткан 43 хуузун амдаа арыглаар, чажар шынарынга чедирер апаар.

Үрезинни чаштырар шынарынга чедир үгле ийи — Бай-Тайга биле Тожу районнар белеткеп алган. Ол-ла дараалашкаа-биле оларда 320 база 174 тонна үрезин шуут белен. Үрезин белеткеп алыр ажылды бин-хемчилер багай эвес чорудуп келген. Бо районнун ажыл-агыйларынын шыгжалырында 4240 тонна арыг үрезин бар. Эки шынарлыг үрезин турда, элбек дүжүттү өстүрүп алырының магадылалы ала-чайгаар тургустунуп келир. А барыын-хемчикчилерде байдал оон эвээш эки: олар 688 тонна эки шынарлыг үрезинни белеткээннер. Амдыызында Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Каа-Хем, Танды районнарда чажар шынарынга чедир арыглаан үрезин хемчээли шоолуг чер албайн турар.

(Бистің корр.).

ЧОЛААЧЫЛАРНЫҢ ДУЗАЗЫ

Амгы үеде улустун ынай-бээр аргыжарынга, улус ажыл-агыйының хөй санныг чүүктерин сөөртүрүнге автотранспорттун үжүр-дузазы үлүг. Ындыг болганы-биле Чаа-Хөлде «Найырал» совхозтун дирекциязы автопарктын ажылын экижиринче доктаамал сагышты салып келген. Оон ачызында хүн бүрүде 25 янзы-бүрү марканын автомашиналары ажылче үнүп, ажыл-агыйга херектиг чүүктерни ырактан-даа, чооктан-даа, дүн-хүн чок сөөртүп турарлар.

Чолаачыларның аразында бодунун херээн эки билир, хөй чылдарда ажылдааннар эвээш эвес. Оларга чаэрби ажыг чылдарда үгле бо черге ажылдаан Түн-оол Марат-оолду, Сергей Сундуйну хамаарыштырып болур. Часкы, чайгы, күскү сезоннуг ажылдарга олар идепкейлиг киржир чанчылдыг. Эрткен чылын дүжүт ажаап алышкынынга Сергей Тулушович киришкеш, кымдан-даа хөй тараанны сөөрткеш, мактаткан. Оларга кандыг-даа даалгаларны бээрге, чогуур үезинде ак сеткилдиг күүседир.

Мурнакчы чолаачылар сөолгу үеде Кызылдан үрезин сөөртүп турарлар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

АРАВЫСТА: эки кижилер

БОДУНДАН НЕГЕЛДЕЛИГ

Ажылга ынак кижини чон хүндүлээр. Ажылгыр кижи эдилээн эдинге кезээде ээхарысалгалыг болур. Ындыг кижилерни амыдырал-чуртталгамда бо-ла эскерип, билип, көрүп чорууп-дур мен. Ындыгларның чижээнге Манчык-оол Оюнну хамаарыштырып болур. Ол чалыы шаандан тура, күш-ажылга ынаа кончуг кижи-ле болгай. Ындыг боорга эш-өөрү онуу бо-ла мактап чүгаалажы бээр. М. Оюн кандыг-даа ажылга ынак, онуу шынарлыг кылдыг кылырынга бодундан кезээде негелделиг. Ынчангаш оон кылган ажылын мактавас арга чок.

Ол бичин тургаш-ла техникага кончуг ынак чорууп көргүскен. 1963 чылда ол трактористер күрүзүн доосканы. Оон эгелээш-ле ажылышке быжыг тура-соруктуг, бодундан бедик негелделиг, болгаш ол «К-700», «МТЗ-82» тракторларны эки башкарып билир апарган. Хүлээнген ажылынга сундүлүг, эрес-шоваа тракторист үжен ажыг чыл дүргүзүнда мал чеми белеткээр чүгула ажылга идепкейлиг киржип келген. Сиген, суланы чидириг чоккө ажаары чанчыл апаргандизе, черле хөөредиг болбас. Ажыл-ижинге бердинген, амыдырал-чуртталгазынга сонуургалдыг, ажыл-ишчи тракторист бо хүннерде болгуга быжыглаан «МТЗ-82» деп «кан-аъдын» чоргаар, хөлүг-омак мунуткан фермаже силосту, саванны чидириг чоккө сөөртүп турар. Оон бригадири шак мынчаар чугаалап, оорап чүве:

— Манчык-оол Оюн мөзүлүг-ле кижи болдуу ийин. Чыл бүрүде чаңгыс-даа катап ажыл шагы үзүп көрбээн. Ынчангаш онуу эш-өөрү үргүлүү мактаар-ла болгай. Оон ангыда кады ажылдап турары эш-өөрүнге үлегер-чижээн көргүспүшаан, техника септелгезинин үезинде дуза кадарын утпас кижи-ле болгай.

«МТЗ-82» деп трактордун шынарлыг кылдыр ыяк-септеп алган. Ам ол трактор ындыг-ла белен үрелбес боор дээзинге долузу-биле бүзүрээр мен.

«Хадын» совхозтун мурнакчы ажыл-ишчи тракторизи Манчык-оол Оюн болдуну күжүн харамнаймайн, төрээн совхозунуң ажыл-ижи дээш, ак сеткиллии-биле хүн бүрүде эки ажылдавышаан, эш-өөрүнге мактадып турарынга кым черле өөрүвес боор.

Степан ДАНГАА.
Бии-Хем район.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың референдумуи 1993 чылдың апрель 11-де эрттирер турганын 1993 чылдың апрель 25-тин хүнүнче шилчилер дугайында Тыва Республиканың Дээди Советинин доктаалын Төп сонгулда комиссиязы күүседири-биле хүлээп алган.

«Тыва Республиканың улус депутаттарының сонгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 54 чүүлүнге үнезилээш, Октябрь № 11, Кыр-Чер № 80, Дус-Даг-ның № 86, Солчурның № 88, Межегейнің № 100, Чыргаландының № 110 сонгулда округтарының талазы-биле Тыва Республиканың улус депутаттарының сонгулдаларын 1993 чылдың апрель 11-ден 1993 чылдың апрель 25-тин хүнүнче шилчилер дугайында доктаалды Төп сонгулда комиссиязы хүлээп алган.

Бадылаары 1993 чылдың апрель 11-нин хүнү деп айтып каан Тыва Республиканың референдумунуң бюллетеньнери, а ол ышкаш Тыва Республиканың улус депутаттарының сонгулдаларының талазы-биле бюллетеньнерин 1993 чылдың апрель 25-те күштүг деп саналаан.

ТӨП СОНГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

ХҮНДҮЛҮГ СОНГУКЧУЛАР!

1993 чылдың апрель 25-те бүгү чонунуң бадылаашкыны — Россия Федерациязының референдуму болгаш Тыва Республиканың референдуму болур.

Бадылаашкын болур хүнде участокка чедип келиринерге, силерге беш бюллетеньнерни бээр: оларның дөрт Бүгү-россия референдумунуң, биреэзи — Тыва Республиканың референдумунуң бюллетеньнери болур.

Бүгү-россия референдумунга киирип турар айтырыглар мынлыг:

Бирги бюллетень. Оон айтырыы: «Россия Федерациязының Президентинин Ельцинге бүзүрээр силер бе?» (ийе, чок).

Ийиги бюллетень. Оон айтырыы: «Россия Федерациязының Президентизинин болгаш Россия Федерациязының Чазаның 1992 чылдан бээр боттандырып турары — социал-экономиктиг политиканы хүүлдүг деп саналаар силер бе?» (ийе, чок).

Үшкү бюллетень. Оон айтырыы: «Россия Федерациязының Президентизинин сонгулдаларын хүүсаа — бетинде эрттирери эргежок чүүгүла деп саналаар силер бе?» (ийе, чок).

Дөртү бюллетень. Оон айтырыы: «Россия Федерациязының улус депутаттарының сонгулдаларын хүүсаа — бетинде эрттирери эргежок чүүгүла деп саналаар силер бе?» (ийе, чок).

Тыва Республика референдумунуң бюллетени. Оон айтырыы: «Тыва Республиканы черни хүү өнчү болдурарынга чөпшээрежир силер бе?» (ийе, чок).

Айтыкан харылаарының кайы-бирээзин арттырып каашы, өскүзүн бадай шыйып каптынар.

Чөпшээрежир мен, чөпшээрешпес мен деп харылаарның кайызы-даа балан каапкан азы кайызы-даа балаваайн, хевээр арттырып каашы бюллетеньни күш чок деп саналаар.

Участоктарга бадылаашкынчар 1993 чылдың апрель 25-те эртемчинин 7 шактан кежээкинин 10 шакка чедип болур.

ТӨП СОНГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

ЭВЭЭШ ХАНДЫРЫЛГАЛЫГЛАРЖЕ КИЧЭЭНГЕЙ

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак «Республиканың эвээш хандырылгалыг чурттакчы чонунун кезээнге аъш-чем продуктуларын тускайлап үндүрүп бээринин дугайында» айтыышкынына ат салган. Ук айтыышкында айытканы болза: республиканың чурттакчы чонунун эвээш хандырылгалыг кезээнге дузалам-чыны көргүзер сорулга-биле Тыва Республиканың Президентизинин курлавырындан аъш-чем продуктуларын үндүрер. Районнар болгаш Кызыл хоорай чагыргаларынын удуртукчуларынга продуктулар шилилгезин болгаш оларның үлелгезин эвээш хандырылгалыг өг-бүлелерге чорудуп, түскай садыгларга айыттынган өртектер ёзугаар саларын ында дорт дазскан.

Президентнинин айтыышкынында киргей аъш-чем аймаанда кургаг болгаш хоюттуңган чигиралыг суттер: ус, какпактаан эзт (тушенка), чиг далган бар. Бо продуктулар республиканың бүгү районнарынын зайынче үлеттинген.

Михаил ДУЮНГАР.

МАЛ ТӨЛҮ МЕНДИ

Сүт-Хөлде «Алдан-Маадыр» совхозтун Чодураалыг-Сайыр, Оргу-Шөл хойжу бригадаларында мал ооллаашкыны адактаалып турар. Ажыл-агыйда нииитизиби-ле 4698 хой төрээн, оон 3847 хураган камгалап алдынган. Эрткен чылга дегиннээрге, малдың чаш төлү бо чылын 82 хуу камгалаттынган, а 1992 чылда ол үгле 50 хуу турган

Хойдан хураган камгалап алырынга хойжулар Өктек-оол Монгуш Эрес-оол Сарыглар, Маадыр-оол, Эрес-оол Ооржактар, Куртубай, Михаил Ондарлар, Социал, Шолбан-оол Монгуштарның көргүзүглери шыырак болган. Олар төрүүр чүс баш хойга онаштыр амгы үеде 90 хураганны камгалап алган боп турар. Коданнарда аткан хойлар ам-даа ийи-чангыстап ооллавышаан. Хойжу бригаларның бригадирлери Буян Ондар, Юлия Саая чаа төрүттүнген хураганнарның отчёт-данзызын үе-шаанда чорудуп турар.

Эрткен чылгы кыш малчынарга аажок дошкун ажызын көргүскени билдингир болгай. Бо кыштын ажызы ындыг эвес. чымчак дээрзин ук совхозтун директору Юрий Монгушович Бызытпаа мынчаар тайылбырлады:

— Моон мурнунда чылдарның чымчак агаар-бойдузунга хол сула салдынгаш, эрткен чылын бистің совхозтун малчыннары каража-когаралга таварышканы чажыт эвес. Эрткен кыштын берге үржүктарын өөренип көргеш, бистин совхозтун малчыннары чем курлавырларын четчири-биле белеткээн болгаш онуу камнаалгалыг чарын келгенинден, бо чылгы көргүзүглер черле шыырак болду.

Харын-даа белеткээн мал чеминиң курлавырлары артып турар. Чамдыызын өске ажыл-агыйларга садып турбис. Чарба, сула, дус дээн чергелиг чемнерним курлавырлары малчын кодан бүрүзүнде бар Автосадыг график ёзугаар малчыннарны өргүп турар. Малдың чаш төлүнүң өлүп-хораар чоруун кызыпарынга совхозтун кол мал эмчизи Зоя Монгуш, бригадалар эмчилери Николай Ондар, Света Ооржактын киирип турар үлүг-хүүзү үлүг, Сарыг-Бүлүн сүт-бараан фермазында 26 инек төрээн, оларның бызаалары онча-кенди. Тавуур инектер эм-даа бар Сүт-саан элбеп орап. Өшкү ооллаашкыны удавас эгелээр. Анаа белеткелдер чоруп турар.

Түлүш КАРЫМА.

ХҮР-ЛЕ БОЛЗУНАМ!

Кыштып аагы ам-даа төнгелек. Когурумнуг, соок час чоруп тур. Оон кадыңда чамдык чижээ, Тес-Хем биле Эрзин дээн ышкаш районнарга үлүг хар чаттган, оларда байлап берге. Ынчалза-даа малчыннар аная ундараваан, а районнарның болгаш ажыл-агыйларның удуртукчулары орап шөлдерин далбыйлаар ажылды коннуг шалыкка оргулаалаан, кызымак ажылдап турарлар

Оларга агаар-бойдус берге шылгалданы тургуза берзе-даа, бо районнарда хой ооллаашкыны багай эвес болуп турар. Эрзинде бо ыңдың апрель 2-де чедир 17508 хураган немешкен, оорган чүүлү 403 хураган хораан. А Тес-Хемнин ажыл-агыйларында 14863 хурагандан 269 баш хораан. Чаш малдың хораан турары эрткен чылдың 6-ла үезин-биле деннээрге дыка эвээш. Черде ниити республика деннеди-биле алырга, даа төрүттүнген хураганнарның хораан чоруу амдыызында эрткен чылдың бо үезинде ажок эвээш боп турар. Моңу черле малчынарның кызымак күш-ажылының түннели кылдыр үнелээр болза эки.

Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунун мал ажылы кидизинин тускай эртемниглериниң белеткээн медээзин ёзугаар алырга, апрель 2-де чедир республикага 171447 хой ооллаан. Камгалап алдынган хураганның саны —154345. А хорган чаш хураган саны — 7986. Сөөлгү чурагайны эрткен чылдың амгы үезин-биле деннер кеер болза, ол оорган барык-ла 3 катап эвээш. Черде кайы-даа районну алырга, бо чылын чаш хураганнарның өлүп хораар чоруу ыракта кызыды бергенин ол-ла медээлер көрүп болур.

(Бистің корр.).

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХАРЫЛЗАА ДАРГАЗЫ Д. ЧӨКСУМГА

АЖЫЛЫНЫҢ БАГАЙЫН

Харылзаа ажылдакчыларының багай ажылы бо чагааны бижиринче мени шуут-ла албадапты. Бо чагааны чүге бижий бергенимни тодаргай чижектер-биле бадыткап өр мен. Чадаана хоорайда төрелдерим чугула херек ужур март 25-те хүндүскүнүн 9 шакта мээн-биле чугаалажыр дээш телефон чагыдып алганнар. Менээ кандыг-даа дыңнадыг бижик келбээнинден олар боттары Кызылга кээр ужурга таварышты. Мээн-биле телефонга чугаалажыр дээш чагыдып ап турганын төрелдерим Кызылга келирге дыңнаанам ол.

Эрткен чылдың сентябрь 10-да акыыс кижи чок апаргандугайында телеграмма чорударга база албайн бадыысыс. Харын-даа Кызылда төрелдеривистен дыңнар каалаш, акыысты сөөлгү орукта ыдыктыкка. Оон келирдиске, кожаларывыс сентябрь 12-де биске ол телеграмманы эккеп берди. Ол телеграмма кожаларывыстың херимнинин иштинге чыткан болду.

Телеграммаларны, телефонга тарыткан бижиктерни адын бижип каан кижинин холунга тутсуп бээр ужурлуг эвес үүве бе?

Харылзаанын болгаш информатиканың «Россвязьинформ» бүдүүлгезинин даргазы Д. Чөксум биске кандыг чарыы бээр ирги?

Доллана КУУЛАР.

Кызыл хоорайның Крюков кудумчуларында 70 дугаар бажынында 1-ди квартирада чыгыгап орар.

ЧОННУҢ НЕГЕЛДЕЗИ — КОРУМ-ЧУРУМНУ ШЫҢГЫЫРАДЫРЫ

Сөөлгү үеде Тыва Республиканың найысылалы Кызылда арагалаар, кудумчуларга, автобустарга, хөй-ниитинин черлеринге корум-чурум үрээр чоруктар канчаар-даа аажок көвүдээн. Оон-биле чергелештир арага аймаан хуу болгаш коммерция магазиннеринге, автомашиналарга, чүрттөлгө бажыннарынга чөпшээрел чоккө чажыды-биле хоорайның кайы-даа булунунга хөйү-биле садып турар болу берген. Шак мынчаар байдал найысылалдын чурттакчыларын, хөй-ниитинин дүвүредип турар. Ынчангаш хамаатылар арагалашкынга, корум-чурум үрээр чоруккa удур демиселди шыңгыырадырын, кандыг-ла-бир дээштиг хемчегни алырын хоорай чагыргазының удуртулгазындан, административтиг органнардан негеп, чүүү кылырының талазы-биле боттарының саналдарын, сүмелерин киирип турарлар. Моңу барымдаалап көргеш, чогуур хемчеглерни алыры негеттинип келген.

Бурунгу хүн, апрель 5-те хоорай чагыргазынга болган чөвүлел хуралга Кызыл хоорайда арагалаашкынга, корум-чурум үрээшкиннеринге удур демиселди күштелдирер дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ук хуралга Тыва Республиканың Президентизинин, Чазаның, министерстволарның, ведомстволарның төөлөкчилери, хоорай чагыргазының эргеледер, киллистер удуртукчулары, административтиг органнарның ажылдакчылары киришкен.

Тыва Республиканың Чазаның Дартазының социал политика талазы-биле ораакчызы Б. С. Шыырап бир дугаарында сес алгаш, арагалаашкынга, кем-херек үүлгедир, корум-чурум үрээр чоруккa удур демиселди күштелдирер талазы-биле Тыва Республиканың Президентизинин Чаңлының, Президентинин болгаш Чазактың чонга кыйгырыын күүседир дээш республикада чамдык ажылдарын чорун турарын айытканы. Ындыг-даа болза Чаңлыкта болгаш кыйгырыгда айытканы хемчегер. Кызыл хоорайның девискээринде багай күүсеттинин турар. Арагачыларга удур кандыг-даа хемчег албайн келгенинден, олар хоорайның магазиннеринде, кудумчуласында, автобустарында, хөй-ниитин черлеринде боттарының күзээни-биле кара туразында ажылап, чаңгыс ниити тургустунган корум-чурумну каржызы-биле хажыдып турарлар. Найысылалды, төвүнде 9 дугаар магазинни (гастроном-даа дээр) ишти даштында эзирик кижилер хүнүнүн-не хөй болуп. Оларның чамдыктары билир-биле чыгыы кылдыр пактап алган. Кеергеттиңгеп ыладыгыр черек кылып каан түүе ышкаш. магазин иштинде туразында мнөй бээр базып, эрткен-аушкен улусту бак сөглеп. Чаңгыс думаазын дукпуруп, «мөөреп» чорун турганлар. Өскелерни кеерге садыгны иштинде ривозуп, арагазы-даа дутуреаннап ишкеп, чөөрүктер каргашкан турар. Ону кымдза, шагдаа ажылдакчыларыдаа көргеш, чүпу-даа чугаалавас, тоовас, чүү-даа болбаан-биле дөмей-ле. Магазинин иштинде ындыг болуп турда оон даштында, кудумчуларда эзириктер чүнү үүлгедип, кандыг корум-чурумну үреп турарын шүүтүүп билир, көрген бис деп. Б. С. Шыырап айытканы. Кудумчуларда бөлүк-бөлүү-биле арагалап, эзирик кижилер шоп-содаа кылып, алгыжып-кыңжып турар-даа болза, дежурыйлап турар шагдаалар оларны кичээнгейге албас. Көрбээчиней эрте бээр таварылгалар уламчылавышаан. Шак ынчаар холувус салдынчак корум-чурумну быжыглаар дээш сагыш салбас болганывыстан арагачылар корум-чурум үрекчилери суда чаңнап туразында ажылаар туралары ол.

Кымнар хоорайда арагалар корум-чурумну үреп турарын? Оларны тодарадыр, илередиве келген. Чамдык тыва эр-херээжен кижилер бар, олар хунун чыгыы эзирик чорууларның арнын колдуунда таныыр бис. Чүү кижилерге оларның-биле ажылды чорудар херек. Кадааден хөй аныктар келгеш, хоорайда арагалап корум-чурум үреп чорун турар деп чугаалажыр турар. Оларны база тодаарыр, ажылды чорудар херек. Чоокта аза Тыва Республиканың Аныктар херектерининг талазы-биле министерствону тургускан. Оон министериниң А. Санчаевич хомулаан болгай. Аныктар ажылдакчылары ажыл кылбайн, хоорайга чыгып келгеш, арагалап, корум-чурум үреп турда, хамаарышкан министерство, оон удуртукчузу - чүүү кылыр болдап турарыл? Дүрген ажыл-ишче шымнын киреги истеттинин келген-дир.

Б. С. Шыырап бодунун чугаазында арага аймаан садарын чурумчуларынче, чажыды-биле арага садып турарлар-биле демиселди күштелдиреринче онза кичээнгейни салган. Бо талазы-биле Президентинин Чаңлының багай күүсеттинин турарын айыткан. Оон уламындан арага аймаан хоорайның чер болганда чажыды-биле садып турары ковудээн, орта удур демиселди милиция ажылдакчылары кошкатканындан ол болуп турар. Ынчангаш ол чижен садыгжылар-биле демиселди доктаамал, шынгыы чорудар негеллени салган.

Найысылалда арагалаар, корум-чурум үрээр чоруктар көвүдээн, орта удур демиселди коллективтер, хөй-ниити организациялары, милиция ажылдакчылары багай чорудуп турарын хоорай Советинин даргазы В. Х. Кара-оол саналыга чугаалаан. Кудумчуларга хөй-ниити черлерингe улустар арагалап, корум-чурум-даа үреп турар болганларны шагдаалар көргеш, токсалыр, ооржуктуар хемчеглер албайн, тоовайн чорув базырын ол шүүмчүлээн. Мынаар ажылдап турган корум-чурумну экижидери берге болуп турар. Арагалаашкынга, корум-чурум үрээшкиннинге удур демиселди чорударда моон совгаар, чүү кылырының дугайында тодаргай саналдарын ол киргеп. Хоорайда хөй улус чыглыр, арагалаар, иштинин корум-чурумун үрээр 4-5 хире магазиннер барын ол айыткаш, анаа шагдаалардың ажылын күштелдиреринге, коллективтерге улусчу дружиналарны катап тургузарының хемчээн дүрген алырын Совет даргазы саналдаан.

Хуралга сес ап чүве чугаалаан кижи бүрүзү-ле Кызылда арагалаар, корум-чурум үрээр чоруктар республиканың кайы-даа хоорайында, районунда хөй-ниити сагыш човап, дүвүреп демдеглеп турган. Оон кол-ла чыллаганы Президентинин Чаңлының, Чазактың бо айтырыгга хамаарыштыр хүлээп алган доктаалашиитиринин күүседири-биле дээштиг, тодаргай ажылды хоорай чагыргазы, оон иштики херектер киллизи, күш-ажылчы коллективтер, хөй-ниити организациялары чорутпайн келгениниде болуп турарын айыткан. Кызыл дээрге бот-догуннаан республиканың найысылалы болганда, өскелерге бүгү талазы-биле үлегер-чижээн көргүзер, ылангыя корум-чурумнуг, арыгшевер болур, эзирик кижилер, бөлүк-бөлүү-биле арагалаан улустар көзүлбес ужурлуг дээр боддалы савал бергенинер илареткен. Шынаа-ла, бистин республикага даштыкы чурттардан, Россия Федерациязының республикаларындан, крайларындан, областарындан кымнарны келбес дээр. Олар ийи-чаңгыс төлеп чок кижилернин чүүү көргеш, мактавас-ла болгай. Ындыг болганда хоорайның-даа, республиканың-даа чурттакчы бүрүзү бодунун төрээн Тывазының, Кызылдың аттарының бедик көдүрер, ону арагачылар корум-чурум үрекчилери бужартаптаның дээш демисежир. ажылды чорудар хүлээлгелиг Хоорайда арагалап, корум-чурум үреп турар кижилернин саны хөй эвес, орта удур демиселди бир деминг, эн-не шынгыы, кам-хайыра чок чорудар болза, кыска хүүсаада эдип алырының арагалары бар болуп турарын хуралга демдеглээн.

Саналы бергеннер моон совгаар чүү кылырының талазы-биле тодаргай саналдарын, сүмелерин киирген. Тыва Республиканың иштики херектер министринин орлакчызы Д. К. Куулар арагалаар, корум-чурум үрээр чоруккa удур тодаргай хемчеглерни ажылдап кылгаш, ону амыдырал-даа боттандыраан саналдаан. Хоорай чагыргазының кидис эргелекизи С. В. Петрова арага садыгларын-ны хажыдышкынарны болдурбазы-биле ыңнаалаарны доктаамал, шынгыы чорудуп турган оон чурумун үрээрлегни, ийи-ле, торгаар хемчеглерни алыры чугаалага көргеш, Тыва Республиканың Чазаның килдис эргелекизи В. А. Агбаан кандыгдаа кургуне болу идеологиялыг, культуралыг болурук айыткаш, чон ортузунга, ыланчыя күш-ажылчы коллективтерге идеология, тайылбыр ажылын чорудары ажыктыг дээр бодалын илереткен. Дружина штабтарын катап тургузар дугайында саналды бо деткээн. Президентинин болгаш Чазактың контроль эргелелинин начальниги Ш. Д. Кууларарага аймаан кайыын сөөртүп эккелгеш, каяа кылгаш, кымнар чажыды-биле садып турарын бүгү күш-биле илереткеш, бурулулгаларны харысалгага оларын саналдаан. Республиканың айыыл чок чорук министри Ч. А. Удумбара күш-ажылчы коллективтерин ажылынарының, тускай эртемниглерининг, албан-хаакчыларының ортузунга кижизидилге ажылын күштелдиреринче чыылганнарын кичээнгейин угландыргаан.

Чөвүлел хуралга саналы бергеннер улустун хөй-нуруузу хоорайның иштики херектер килдизи (начальниги В. П. Хомутов) багай ажылдап турарын шүүмчүлээн, оон үржүү-биле шагдаалар корум-чурум тулар, кем-херек үүлгедиишкининге удур демисел чорудар ыдыктыг херээн ак сеткилдиг, иеледелге, чедир күүсетпейн, келген. Кызылдың пиво заводу четпес ажылдап турар, оон директору В. К. Даржа хоорай чагыргазының удуртулгазынга чагыртпастаан, продукциязын магазиннерге бербестээн. Пиво заводу үндүрген продукциязын болу сайгарып турар болу берген.

Дружинниктерни ажылын катап тургузарынче хуралдың киржикчилери улуг кичээнгейин салган. Оон дугайында хоорай ажыл-ишчилериниң Даргазы З. Н. Сат) күштелдирин чорутпа даргазынга ыңнаа алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Кадык камгалалының келир үезин тодарадырына бөгүнде эң улуг ужур-дузалыг болуушкун — камгалалдыг (страховая) медицина системазынче кирип турарывыс. Аңаа кандыг янзылыг белеткеним турар бис, камгалалдыг медицина организацияларының шынарлыг ажылдаан турарынга хандырылга кандыг болурул, коммерциялыг болгаш социал ажыл-чорудулганы канчаар дакпырлаштырып, дараалаштырып болурул? Кадык камгалалының мурнунда турупгурар структурлуг эде тургустунуушкунну медицина ажылдакчыларының, аарыг кижилериң эргеажыынга канчаар ажыглаарыл дээн ышкаш айтырыгларны яамы дериелинге ие-дир тургузуп, камгалалдыг медицинага Кызыл хоорай чурттакчыларының хамаарылгазын, ол дугайында билиин көрүп көөр-дүр дээш, элээн каш кижи-биле ужуражып чугаалашкан мен. Оларның харызы бо:

А. Д. Сат, Кызылдың медицина училищезинин сөөлгү курузунуң сургуулу:

— Камгалалдыг медицина дугайында чүү-даа билбес мен. Биске ол дугайында башкыларывыс чүү-даа чугаалап бербейн турар. Бодум хуумда, бүгү чүве — эмдом, эмнеднри, эмчиге шинчидип кирери төлевирлиг болур деп бодаар мен.

Р. Б. Тас-оол, пенсионер:

— Бистин республиканың кадык камгалалының чаа ол системаже кирер деп турарын «Шын» солундан номчааш билип алдым. Чаа чүве черле чаа болбайн канчаар. Огулуг чүве чугаалап шыдавас-даа болзумза, камгалалдыг медицина чонга ажыктыг, эртиг болур боор деп билдим. Мурнунда ону туда төлевирлиг медицина кылдыр билип турганым шын эвес болду. Төлевир турар-даа, болза, ону аарыг кижи бодунуң холундан ол дораан төлеп чытпас хире чүве ышкаш-тыр.

В. Б. Ооржак, башкы:

— Бистиң школа-интернат коллективинге ол дугайында лекция, беседа кылып келген эмчи, лектор-даа чок-ла чүве-дир. Камгалалдыг медицина дугайында билир чүвем чок. Солуннардан номчузумза-даа, ооң ужур-утказын эки-ле билбейдир мен. Амгы медицинадан ылгалы — төлевирлиг болуру-ла деп билип турган мен. Төлевирлиг болганда, чонга ооң ажыы, херээ бар боор чүве ирги бе?!

Айтырыг салганым янзы-бүрү мергежилдиг кижилериниң харыыларын сайгара бодап олургаш, бодалдарын чаңгыс аай эвезин, быдаргайын, харын-даа медицинага ындыг эде тургустунуушкунуң ажыы чүл дээн хөөннерни эскердим. Каш-ла кижиниң камгалалдыг медицина дугайында билии, бодалы ындыг болуп турда, көдээнин чурттакчылары чүү билип, бодап турар деп.

Чогум-на бо айтырыг талазы-биле чон мынчага тек болбазын дээш, ол темага «Төгерик столду» редакцияга март төнчүзүнде организастап эрттирген бис. Ооң ажылынга Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды Б. К. Күдерек, кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызы О. Х. Ондар, сайыттын ие-чаш болгаш уруглар камгалалының айтырыгларының талазы-биле оралакчызы Т. М.-Н. Ондар, Кадык камгалал яамызының эмнелге секторунуң эргелекчизи Л. М. Оюн, ЭМИЭТ-тин (эртем-методиктиг информация-эксперт төвү) удуртукчузу А. В. Подкорытов, тур када күш-ажыл кылып шыдаар шинек чок апарган таварылгада экспертиза талазы-биле улуг эмчиниң оралакчызы Т. И. Первухина, ЭМИЭТ-тин эксперти Л. Н. Шаталова, ЭМИЭТ-тин кол экономизи Т. И. Полежаева, «Шын», «Сылдысчыгаш» солуннар редакцияларының, радиокомитеттиң харыысалгалыг ажылдакчылары киришкен. «Төгерик стол» артынга чугаалажыышкыннарны кадык камгалал сайыды эгелээн.

КАМГАЛАЛДЫГ МЕДИЦИНА: Тывада кандыгыл?

ЭГЕЛЭЭШКИН ЭКИ. ЫНЧАЛЗА-ДАА БЕРГЕЛЕР МУРНУВУСТА

Борис Кожун-оолович КҮДЕРЕК:

— Медицинаның бюджет-камгалалдыг күрүне системазынче шилчилгеже шаавысбиле белеткиним тур бис. Чаа аргаже шилчидивис-ле дээш, эргиде турган арга-методтарывысты эгин ажыр шыводаптарывыс ол эвес. Камгалалдыг медицина талазыбиле тускай доктаал-шинтир хүлээп алдыңган, хамаатыларын камгалалының дугайында хоойлу ажылдап кылдыңган, Чазак ону хүлээп алган.

Камгалалдыг медицинаже шилчиринин эргежок чугула бүгү документилери белеткеттинген. Ол дээрге медицина албан черлеринге чөпшээрежилгеге (лицензирование), төлээлелилгеге (аккредитация) бижиктер, камгалал дадывырының санаашкынары, камгалал полистер, медстандарттар дугайында дүрүмнер... Оларны сайгарып, ажылдан, шингээдип кылырынга хөй үе негеттинип турар. Ооң-биле кады специалистерим Кемерово, Барнаул дээн ышкаш хоорайларже өөредип чорудуп, оларның арга-дуржулгазын шингээттирип тур бис.

Камгалалдыг медицинага ажыктыг болдурары-биле хөй-ниитиниң санал-оналын, күзелин, сүмезин барымдаалаарын яамы бодунуң соргулгазында кол үүл кылдыр санап турар. Чурттакчы чонуңуң, харын-даа кедээ черлерде чамдык медицина ажылдакчыларының безин камгалалдыг медицина биле төлевирлиг медицинаны холуп-бүлүп, камгалалдыг медицинага дадагалзаан хамаарылгалыг болуп турары чажыт эвес-ле болгай. Ынчангаш тайылбыр ажылы тоң чугула болганда, бо удаада «Төгерик стол» эрттиргеш, «Шын» солун дамчыштыр чонга тайылбыр, сүме бээрин шенедивис Камгалал компаниялары, эмнелге кассалары, эмчилериң профессионал ассоциацияларын тургусчуруңга яамының ажылдакчылары күжүн үндүрүп тур, моонда соңгаар ажылдаар апаар бис. Ынчалза-даа бодунуң өгелеп алганы ажылын боттускайлан кылып шуудазынар дээш, яамы оларга дорт айтыышкын бере бербейн турар.

Камгалалдыг медицинаже шилчириниң албан черлериниң, организацияларының, бүдүрүлге удуртукчуларының боттарының ажылдакчыларының, ажылчыннарының кадыкшылы дээш кичээнгейни күштеллирер. Кижиниң кадыкшылы кол капитал болгаш ол эң үнелиг деп чүвени олар хаанга кертип алыр ужурлуглар. А камгалал харызаалары эмчилериниң боттарын база элээн удурланышкак байдалга эккеп турар болдур эвеспе. Бир талазында эмчи бодунуң аарыг кижизин дүрен сегиди эмнээр дээш кызар (багай эмнээр болза, камгалал компаниязы оон өгеледе тургуза бээр); эки, шынарлыг эмнээр болза, эмчиниң шалыны өзүп-ле орар (эмчиниң аарыг кижиге ачызыын чедирери — ол дээрге баараан-дыр дижик, а баранны ажыктыг кылдыр саарарда арга-ла херек апаар болгай). Мындыг чүве база турул болур: эмнелге-профилактиктиг дыка хөй албан черлери аккредитация эртпейн барган база турул болур. Ындыг таварылгада эмчилер ажылдаар черин чидирип, ажыл чок артып болур. Ынчалза таварылганы болдурбас дээш ажылдаар ужурлуг бис.

Эмчилерге мораль болгаш этика талазы-биле база айтыырлар турустунуп кээп болур. Чижээлээрге, чыттырып эмнээр эмнелге дижик, чаңгыс палатанын кожа орунаныңны бирээзинге камгалалдыг, өскезинге камгалад чок кижи чыткан дижик. Азы камгалалдыг-даа болза, бирээзи эки тура-биле камгалаткан, өскези албан-биле камгаладыр байдалга таварышканындан камгалаткан болуп болур. Ынчан оларны канчаар эмнээрил? Эки туразы-биле боду камгаладып алган, камгалал полис дээр тускай бижик-документини садып алган кижи болза, чогуур документизин көргүзүп, эмнедир эмчизин боду шилип алыр эргелиг. Ол ышкаш чангыс орун салып каан, телевизорлуг, телефоннуг, соодукчулуг өрзолге эмнедир күзелдиг, боду эмчилиг, эмчи сестралыг болуруңга чедир негелдени тургузар эргелиг. Бо таварылгада төлевир (ону аарыг кижи боду туда төлевес, а ооң ажылдан турар орга-низациязы төлээр) хемчээли оранчок улуг турул болур.

Чамдык эмчилериниң, эмнелге ажылдакчыларының аарыг кижилерге хамаарылгазы каржы-хажагай, кичээнгей чок, эмнээри шынар чок болуп турарын билир бис. Тодаргай сан-фактылыг, эмчилериниң, эмнелге ажылдакчыларының ат-сывын айтып каан, хомудалдыг чагаалар редакцияга кээп тургулаан. Камгалалдыг медицинаже шилчий бээр болзувусса, эмнелге ажылдакчылары биле аарыг улус аразында кижизиг хамаарылга экижиир.

Опанас Хурбаевич ОНДАР:

—Күш-ажыл кылып шыдаар, ажылдан турар кижи бүрүзү камгалалдыг турары чугула. Камгалал полис деп адаар тускай шынзылга-бижик турар, ону ажылдан турар организациязын дамчыштыр садып алыр. Өртээ 25 рубльден ашпас. Ол шынзылгалар ийи ангы хевириниң бар болуп турар...

АЙТЫРЫГ: Камгалал фондунуң сорулгазы чүү болур чувел, организация бүрүзү 3.6 хуу дадывыр төлээр бе?

ХАРЫЫ:

— Бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының ай санында төлет турары пенсия фондузун кызыракызыра, 3,6 хуу дадывырны камгалал фондузунче ай санында шилчидеим албан болуп турар. Фондунуң сорулгазы билдингир — бүдүрүлгеге аарыыр-аржыыр, кемден-бертинер чоруктарны эвээжедири.

АЙТЫРЫГ: Камгалалдыг медицинаның бистиң республиканга голланд үлегерин шингээдир хире болдуңар, оон ужур-утказы кандыг боор чувел?

ХАРЫЫ. Алексей Викторович ПОДКОРЫТОВ:

— Ол дээрге чурттакчы чонуң кадыкшылын камгалаарының күрүне системазы-дыр. Акшаландырыышкын үш үндезинден кирер — үлетпүр бүдүрүлгелериниң ол сорулгага дадывырындан, бүдүрүлге өөлериндеи, төпчүттүүнген янзы-бүрү фондуларның бюджединден, оон иштинде ачыбуян марафоннары дээн ышкаш чүүлдерни ажыглап чүге болбас деп, ажылдан турарларның төлээр ужурлуг үндүрүү база бар болгай.

АЙТЫРЫГ: Сөөлгү адаан үндүрүүгден чединмес, хандырылгазы кошкактар сестирле боор...

— Акша-хөренги-биле холбашкан айтырыгга шынгыы контроль ыяап-ла турар. Чарыгдалдарның эң улуг үлүүн социал фондулар база күрбюджет бодунга алыр. Ажылдап турарларның үлүү 5-10 хуудан канчан-даа ашпас. Ындыг дадывырларны пенсионерлер, студентилер, кошкак хандырылгалыг кижилер төлевес. Камгалалдыг медицина — ол дээрге күрүне системазы болганда, бюджеттиг акшаландырыышкын Чазактын болгаш кадык камгалалының контролюнун алаанга турар.

Реформаның кол кезээ камгалал кассалары азы компаниялары болур. Бо дээрге бистиң ажыл-чорудулгавыска көңгүс чаа чүве болур. Ынчан көрүп делегей дүржулгазы биске ыяап-ла херек. Чижээлээрге, Япониядыр. Бүгү чуртка ында чүгле элээн каш камгалал компаниялар ажылдап турар, а Германияда болза, олар элээн каш мун. Чурттарның хөй кезиниде ол албан черлери, организациялар болуп турар, чамдыызында акционерлиг ниитилеллер, өскезинде — АКШ-та ышкаш, хуу компаниялар-даа болур.

АЙТЫРЫГ: Камгалалдыг медицина шуудан ажылдай бээр чүве болза, тур када күш-ажыл кылыр шинээн чидирген кижи бюллетеньней бээр болгай. Ол ам канчан баарыл. бюллетень турар бе?

ХАРЫЫ: Тамара Ивановна ПЕРВУХИНА :

— Бо талазы-биле амдыызында өскерилге чок. Бюллетень турар. Ынчалза-даа ажылдан турар кижи аараш, тур үеде ажылдаар шинек чок болу бергеш, бажыныңдан барып эмнедир ийикие азы чыда эмнедир ужурга таварышкан дижик, аараан кижиниң ажылдан турганы организациязы ол талазы-биле сонуургалдыг болур, шыңгыы хынааланы тургузар. Чүге дизе аарып турганының хүннериниң акша-шалының ол организация, ажылчыннының азы ажылдакчының ажыл стажын барымдаалап төлээр болгай.

Борис Кожун-оолович КҮДЕРЕК:

— Камгалалдыг медицина чурттакчы чонуң эрге-ажыын камгалаар чүве болганда, хөй-ле дадывырлар, үндүрүглер чыып тыртар сорулга салбайн турар чүве-дир ийин. Акша-төгерик-биле холбаа дүрүм өзүгаар бар, ол турул кээр чүве болганда, хиреша-биле орулга кирип кээр болбайн аан. Эмнээни, аарыгның диагнозун тодарадырда хөй-ле шинчилге, хыналда эрттиргени дээш чүгле «эккел-ле, эккел» дивес чүве-дир ийин. Чижек, кандыг-бир аарыгны эмнеп каан дижик. Ларыгдан сетип үнген кижиниң канчаар, каш хондур эмнедип чыткаными эксперт хынаар. Бир эвес эмнээшкин үезинде кандыг-бир частырыг, шын эвес эмнээни илерээр болза, ол эмчиге камгалал компаниязы акшазын чедир төлеп бербес. Чүгле ол эвес, эмчи, эмнелге ажылдакчызы аарыг кижиге каржыланыр, кичээнгей чок болур болза база ындыг.

Лидия Мижит-ооловна ОЮН:

— Камгалал полистит кижи аарыг бергеш, участогунуң эмчизинге, поликлиникага келген-дир че. Эмчи аарыг кижини хүлээп алгаш, шинчип көөр, анализтерин дужаадыр, хынаар, ол өзүгаар эмнээр. Аарыг бүрүзү тускай эмнээр чурумнуг. Эксперт эмчи азы поликлиника эргелекчизи участок эмчизиниң эмнээринге өртекти тускай санаашкыннар өзүгаар доктаадыр. Экспертиза комиссиязы эмнээшкинин түнелин хынаар, ооң өртээ чеже болганын көөр. Поликлиникага ындыг-дыр, а чыттырып алгаш эмнээр чурум дугайын үстүнде тайылбырлардан билген боор силер.

АЙТЫРЫГ: Бир эвес аарыг кижи кандыг-бир чылдагаанбиле эмнедириндеи ойталаан азы эмнедип турган, эмнедир хуусаазы төнмээнде чоруур ужурга таварышкандыр (аарыг улустуң бичии сегип алгаш, эмнелгеден дезе бээр таварылгалары хөй), ынчан ол эмнелге чедир эмневээни, аарыг кижиге тайылбыр ажылын чедир чорутпааны дээш эмнелге кассазынга штраф төлээр апаар, ындыг бе?

ХАРЫЫ. Опанас Хурбаевич ОНДАР:

— Эксперттериниң чүү деп кергенин барымдаалап, «Тыва» деп эмнелге кассазын дамчыштыр штраф төлээр апаар.

АЙТЫРЫГ: Ынчаар ажылдаары эмчилерге берге-ле хире-дир аа?

— Эмчилерге берге болбас, харын оларны негелделиг, харыысалгалыг болдурар. Бодунга немелде акша ажылдап алыр дээр болза, эмчи кижи бодундан-даа, аарыг кижиндеда шыңгыы негээр апаар.

Татьяна Ильинична ПОЛЕЖАЕВА:

—Бергелер турбайн аан. Кандыг бергелерге таваржып болур бис? Мээң бодап турарым-биле алыр болза, бирээде, эмчилер болгаш чурттакчы чон бо чаа арганы эчизинге чедир эки-ле шингээдип албаанда. Ийиде, эмнелге-профилактиктиг албан черлериниң материал-техниктиг баазазының белен эвезинден. Бөгүн дыка көвей бүдүрүлгелер, организациялар боттарынга улуг-ла ажык чок ажылдап турар, карыгалыг аан. Бир эвес кадык камгалалынга национал орулганың хуузу улгадыр болза, ынчан камгаладыг медицина болур-чогуурубиле шуудап ажылдай бээр деп бодаар мен.

АЙТЫРЫГ: Эксперт комиссиязынга кымнар туруп болурул?

ХАРЫЫ. Людмила Николаевна ШАТАЛОВА:

— Кол эмчи, кол эмчиниң организас-методиктиг ажылдар талазы-биле оралакчызы, экономист... — чаңгыс сөс-биле чугаалаар болза, эмнелге албан черинин кол кижилеридир ийин. Комиссиянын составында 6-7 хире кижи турар.

АЙТЫРЫГ: Ие-чаш болгаш уруглар камгалалының талазы-биле кандыг болуруп сонуургап тур бис.

ХАРЫЫ. Татьяна Мөнге-Назыновна ОНДАР:

— Уругларын ада-иелер боттарының кузели-биле камгаладып ап болур. Мырыңай бичин урутларга, олар аарыг берген болза, эм өртээ бо хүннерде халас болгай. Камгаладыг медицинаже шилчий-даа берзе, чингелделер хевээр артар. Божудулга бажыңынга ие кижиниң божууру, гинекология салбырынга спираль салдырары, уруг дужуртуру база-ла халас. Хереженнериңи суме алыр черинге (женская консультация) ачы-буян чедирилгези база халас. А бир эвес аарыг хереженин кижи бажыңынче эмчи чалаан, эмчиниң янзы-бүрү ачы-дузазын, эмнелге албан черинге эвес, бодунуң бажыңынга алган болза, ынчан — төлевирлиг. Чүге дизе транспорт чарыгдалдары туруп кээр чүве-дир ийин.

Ол ышкаш урутга анализ-терпи ооң бажыңынга кээп алган, улут-хырын чулуу алыр анализ дээн ышкаш болгаш ооң-даа өске шинчилгелерни эмчи азы эмчи сестразы аарыг кижиниң бажыңынга кээп кылган таварылгада, ынчан база төлевирлиг. Ооң хемчээлин эксперттер хынап көрген соонда тодарадыр.

АЙТЫРЫГ: Бир эвес озалондакка таварышкаш, эмнелгеге чыдып алган таварылгада кандыг болурул?

ХАРЫЫ. Борис Кожун-оолович КҮДЕРЕК:

— Бир эвес когараан кижи боду бурруулуг болган болза, эзирик чорааш, чадаг кижилериниң кудумчу дүрүмүн хажыткаш, машинага тавартыпкан дижик, ынчан ол кижи боду бурруулуг болуп, эмнеткени, эмнелгеге чытканы дээш экспертиза комиссиязының хынааш, санап, түнел үндүрүгнин өзугаар төлээр апаар. Ынчангаш база-ла бүдүрүлгелер, организациялар удуртукчулары бодунуң ажылчыннарының кадыкшылыче кичээнгей салган турары албан-дыр ийин. Хөй кижи эмнедип, бюллетеньнеп турар болза-ла, ол организация хөйну төлээр. Японияда болза мындыг-дыр — чаашкынчайыктыг, хат-шуурганныг хүн болган болза, удуртукчу кижи ажылчыннарын автобустарга олурткаш, бажынарынга чедиртир. Даарта ажыл хүнүнге кижи бүрүзү долу келзин, аараан кижи турбазын дээш ол хире сагыш салыр-дыр. Аарыг, аараан кижи коллективинге каражакогарал эккээр чүве болганда, коллективти «кадыкшыдар» дээш удуртукчуның кичээнгейи, сонуургалы улут турар ужурлуг чүве-дир ийин.

Мынчан кээрде камгаладыг медицинаның кол сорулгазы — аарыыр чорукту эвээжедири.

ЧУРУКТА: «Төгерик столдуң» киржикчилериниң аразында айтырыг-харыының изиг-түлүк үезин.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

Түңнел орнунга чүү чугаалап болурул. «РСФСРниң хамаатыларынга камгаладыг медицина дугайында» Хоойлуну боттандырарынга эң чугула айтырыг— ооң программазын тодарадыры. Программа чиге, үезин, доктаатты́нган чуруму, медицина ачы-дузазынын өртек-хөлезини эң тода турар. Дадывырларны, тарифтерни аңаа дүүштүр доктаадып тургузар.

Ниитизи-биле алырга, чаа аргаже шилчилгени чоорту болгаш үе-чадалап чорудуп болур ышкажыл. Кол чүве — аңаа белеткел. Бисте эгелээшкин багай эвесле хире-дир. Ындыг болзажок, бергелер мурнувуста. Бо улуг үүле-херектиң бүдүнгүр-чогунгур болуру чүгле эмчилерден эвес, чурттакчы чондан, кижи бүрүзүнден база хамааржыр-дыр.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

КЫЗЫРЛЫЫШКЫН БОЛГАНДА...

Рынок экономиказы улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынче улам ханылап киргениниң түнелинде, чамдык бүдүрүлгелер, албан организациялар боттарының саң-хөө байдалы кошкак болганындан кылыр ужурлуг ажылының хемчээлин, штадын кызырып турарындан ажылчыннарны болгаш тускай эртемниглерни ажылдан хостап үндүрүп турарлар. 1992 чылда Өвүр районуң улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларындан 127 ажылчын болгаш тускай эртемниглер ажылдан хосталып, кызырылдага таварышканнар.

1993 чылдың бирги кварталында районуң коллективтиг ажыл-агыйларындан болгаш бүдүрүлгелериндеи ниитизи-биле 22 кижи штат кызырылдазынга таварышкаш, ажылдан хосталып үнгеннер. Олардан 12 кижи районуң күш-ажыл болгаш чонну ажылга сайгара тургузар төвүнден ажыл тыпчып бээри-биле дуза дилеп, үчётка туруп алганнар.

Кажан бүдүрүлге, албан организация черлеринге, оларның кандыг өнчүге хамаарылгазы чокка, ажылчыннар саны база штат кызырлыышкыны болганда, удуртукчулар эн ылангыя Россия Федерациязының Күш-ажыл хоойлузунуң кодекизин база РСФСРнин чонуң ажыл-биле хандырар хоойлуну каржызыбиле хажыдып турарлар.

Ооң чижээнге мындыг барымдааны кирип болур. Хандагайты суурда 12 дугаарлыг автозаправка станциязынга ажылдап турган 4 операторну Чадааннаның районнар аразының нефтебаазазының начальниги Л. Чайбар ук автозаправка станциязын арендага берипкени-биле ажылындан үндүрген. Ол-ла 4 операторну 1993 чылдың январь 2-ден эгелеп автозаправка станциязын арендага алган эзелери ажылдатпайн барганнар. Оларны ажылдан хостаан дугайында кандыгдаа дужаал чок болган. Адак сөөлүнде доктармал сүржүп келгениниң түнелинде, 1993 чылдың март 15-те ажылчын санын кызырганы-биле 1992 чылдың декабрь 17-де ажылдан хостаан деп дужаалды операторлар алганнар. Оларның албадал-биле ажыл чок арткан 2,5 ай үеде ажыл төлевирин (март 15-ке чедир) бурруулуг кижилерден төледир апаар. Чадаана нефтебаазазының коллективинде профэвилел комитеди, ында күш-ажылчы коллективтиг чөвүлели бо таварылганы тоон көрбээнин кижи кайгаар.

Шак мындыг байдалдарбиле күш-ажыл хоойлуларын каржызы-биле хажыдып турар удуртукчулар кайы көвей.

Ынчангаш оларның кичээнгейинге билип, сактып алыры-биле кажан ажылдап турар ажылчын саны база штат кызырлыышкынына таварышканда чүү кылыры кысказы-биле бижип көрейн.

Кажан бүдүрүлгете, албан организацияга ажылчын саны база штат кызырлыышкыны болур дээнде ук черниң удуртукчулары ында профэвилел организациязына болгаш районуң күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар төвүне бижимел-биле 3 ай бурунгаар дыннадыр. Орта чеже кижи кызырлыышкынга таваржырын албан айтыр. Ийи ай артканда кызырлыышкынга таваржыр кижилериниң долу адын, кандыг ажылда ажылдап турарын, мергежилин, эртемин, ап турар шалынын айыткан данзыны чонну ажылга сайгара тургузар район төвүнге бээр. Ук коллективте кызырлыышкынга таваржыр кижилерге бижимел дыннадыышкынны бээр болгаш холунуң үжүүн салдыртып алыр. Бүдүрүлгениң удуртукчузу, күш-ажылчы коллективтиң чөвүлели кызырлыышкынга таваржып турар ажылчыннарны бар аргакурлавырларны өөренип көрүп тургаш, ажылга сайгара тургузар арганы көөр азы төрелдешкек бүдүрүлгеже шилчидип, ажылга тургузар хемчээн алыр.

Кажан ажылчын саны база штат кызырлыышкыны-биле дужаал үнгенде, ажыл чок артканнарта сөөлгү санааашкып-биле айда ортумак шалын түнүг дузаламчыны санап бээр. Кызырлыышкынга таварышкан кижилерни ийи неделядан орай эвес үеде ажыл тыпчып бээри-биле чонну ажылга сайгара тургузар район төвүнге үчётка туруп алырын сүмелээр. Таваржыр ажыл тывылбаан, ажылга тургустунмаан таварылгада кызырлыышкынга таварышкан ажылчыннарга бирги болгаш ийиги айда мурнунда ажылдап турган бүдүрүлге чери кандыг-даа шынзылга негевейн айда ортумак дениели-биле шалынны санап бээр ужурлуг.

Үшкү айда ажыл тывылбаанда, шынзылга өзугаар үшкү айның шалынын бүдүрүлге чери санап бээр.

Соңгу чүк-биле дениеп каан девискээрлерге 6 ай иштинде ажыл тывылбас болза, мурнунда ажылдан турган чери 6 айның шалынын төлээр.

Танов МОНГУШ.

Өвүр районда күш-ажылдың болгаш чонну ажылга сайгара тургузар төптүн директору.

АМАРАНТ ТАРЫЫР СЕН БЕ?

Сөөлгү үеде амарант дугайында хөлчок мактап бижип турар. Ону хуулгаазын үнүш деп даза адап турар. Чоокта чаа-даа тыптын келбээн, херек кырында Америкамын инкилер болгаш аштектер деп аймактары бо үнүштү сес мун чылдар мурнунда-ла тарып чип турган.

Европейжилер олче улуг-ла кичээнгей салбайн келген. Мырыңай чоокта, 70 чылдар үезинде, австрали эртемденнер амарантыны шинчилеп көөрге, ооң составында макро-микроэлементилер-биле кады С витамин, каротин болгаш хөй белөктар бар болган. Ол талазы-биле делегейде аңаа деңнежир чаңгыс-даа үнүш чок деп түңнелди олар үндүргеннер.

Ооң хоолулуу сүтке деңнежир. Бир онзагай шынары — кижиниң мага-бодундан радионуклеидтер дээр хоралыг будумелдерни арыглаары. Ооң үрезининден алган үс чыжыргана үзүнден оранчок ажыг шынарлыг. Амарантыны карабүүрек, нерв, диабет, сидиннээр аарыг, семириир, витамин четпестээр аарыгларны, кестирген кижини эмнээринге ажыглаар. Үрезинин хлебже холуй быжырып-даа, хоорундаа чип болур. Чечектелир мурнунда бүгү болун капустагылаштыр-даа, янзы-бүрү салаттар, гарнир-даа кылып чиир.

Молдурганы бир айда оонбиле чемгерерге, 25 кг деңзинин немээр, инектин сүдү кедергей көвүдээр, хавапар чарлыр чыгыы семириир, өдүрек, кас, тоолайлар суг чүүдаа арттырбайн амдаңнаныр чиир, дүгү безин кылаа бээр деп, амарант-биле мал азырап турган улус бижип турар. Ол чүл дээрге организмге херек бүтү будумелдерин амарант четчири-биле берип турары ол-дур.

Үрезинин он-даа чылда шыгжап болур, мак үрезинин хире хемчээлдиг. Бир га черде 1200-1700 ц ногаан массаны азы үрезинин ап болур. Чаңгыс-ла дөс ортумаа-биле 100 г үрезин бээр.

Шенеп көрзе чүл дээш бичин үрезин тып алгаш, эрткен чазын бажың даштынга тарып алдым. Ай эрткенде карыш хире-ле үнген. Ооң элээн каш хонуп чоруй, үзери деңдеп-ле орар болду. Август айда 2 метр чедир өзе бердилер. Ырактан көөрге, шынап-ла, чылан өтпес шыргай арыг-биле дөмей чүве чорду. Үзүп, калбак бүрүлерлиг, хөй адыр будуктарлыг болгаш уннуг билек хире. Ак-Чыраанның кончуг изинн безин тоовадылар.

Чалга сыңмаан он хире дөстү картошка шөлүнүң кыдынга олуртып каан мен. Бир эртен хаваа оглу оларымны казып каапкан болду. 4-5 хонгаанда бажы бүдүн бир дөстү катап олурткаш, суттарып-ла турдум. Карак бо, неделя хире болганда, катап өзүп келди! Барык-ла курраг сиген аан. Чай ортузунда адаандан сыңгаш, чүгле картынга ызыртынган бир дөстү лаваа-биле бизектээш, сыныын эптей олурткаш, ажаан турарымга, өзүмүн уламылааш, үрезинин безин берген болгай. Шынап-ла, хуулгаазын, деңдин шыдамык үнүш.

Бо үвүштү делегейнин барык бүгү чурттарында калбаабиле тарып, ону аъш-чемге, мал чемиге, эм кыдыр-даа шагда-ла ажыглап эгелей берген боор турар. Соңгаар областарда безин хөлчок нептередин турар-дыр. А бис чоонган бис, чудук адаанче чудуруувус ыспкан бис бе, ону нептередирин берге үе негеп келген-дир. Тываның девискээрлериге канчаар-даа үнүп болур үнүш-түр.

Чылдын-на деңдин хөй малдың чаш төлүн оскунуп, улуг малды чудадып, кедергей улуг каражага таваржып, сүт барык ишпестей бердивис. Ооң кадында Саян артындан улуг өртектиг чарба-даа сөөртүр, Ак-Чыраанның хымыгыжын кыш санында кээп кезер, мындыг-дыр бис. Санап четпес чарыгдал-ла, чарыгдал. Ооң орнунга бо үнүштү өйлей тарып алыр болза, мал чеминиң айтырыын үзе шинтирлеп алырының аргазы черле бар. Ам артында кандыгдаа хөөрүн далдавас үнүштүр. Мону нептередириниге улуг рольду агрономнар, арат болгаш тараачын ажыл-эгийлыглар — черле күзелдиг-ле кижилер ойнаар боор деп идегевишаан, оларга хөй эвес үрезинни берип болур мен. Бисте почта салбыры чок, ынчангаш дорт харылзашканы дээре.

Часкы тарылга удавас, далажмыар!

Байырлаң КЫРГЫС.
Өвүрнүң Ак-Чыраа ортумак школазының башкызы.

БИР ДЕМНИГ АЖЫЛДААШ...

Сүт-бараан фермазында

Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң сүт-бараан фермазы «сүт комплексин» дээр болгай. Ында саар инектериниң саны удавас мун ажар. Бичин кунажыннар безин бызаалап турар. Бызааларның ажаакчылары чай чок ажылдыг. Төрээн чаш малды Алевтина Монгушун чемгерип, ажаар. Иезинге эмзирер. Чемнериниң эмзиин бөөр. Ол ам дөртен инектиг төрээн бызаазын хүлээп алган. Олар дөртен чаш уруг дег ажаадыр, азырадып, чыргалдыг чылыг кавайда дег өзүп, доругуп орар. Алевтина Монгуштуң оон өске-даа бызаачы эштериниң ажыл-ижи чогумчалыг. Азырал-хайгаарал эки.

Ол комплексте бедик көргүүглер чедип ап, ажылынга мергежээн саанчылар элээн хөй. Чээрби ажыг. Оларның душканын-на ажылынга кызымак деп адап болур. Саанчы Тамара Херел-ооловна Түлүштүң хүлээнген малынган 6 баш инек бызаалаан. Ооң саар малы ам 33 чедер.

Ында Елизавета Содуновна Шөмбүл база кызымак ажылышчы. Амдыызында чээрби ажыг инекти саар. Бир саарга, ооң инектериниң сүдү 30 ажыг литр чеде бээр. Ол ыяа сүттү дужаар черге хөлбеңнедир көдүрүп кээр. Бо бедүүн ажыл-ишчи ажылынга хөлчок сонуургалдыг. Ооң өөнүң өзүн Таан-оол Шөмбүл комплекстиң одалга черинге от салыкчылап жыштаан. Эки ажылдыг деп каш удаа мактаткан. Ам ол инек кадарар.

Семен Сүүр-оолович Монгуш ферманың сүдүн сүт сөөртүр машинага кудуп алгаш, Кызылче чоруптар. Сүт кудар машиназын элээн каш чылда башкарган.

Демниг ажылдап, мактадып турарларга Сенди Хайдыпович Оюнну адаарлар. Ферманың инектерин чемгерер, ажаар, карактаар кол кижилериниң бирээзи-дир. Чугула херек апарганда тракторну башкаргаш, ол мал чемин чыттыр чүдүрүп эккелгеш, тейлендир төптер. Кур-Черниң көвей сүдүнүң төвүнде ажылчыннардан ийи-үш мергежилдиглер бар. Бедик мергежилдиг улустуң ниити деми-күжү-биле бүдүрген сүт бо хүннерде немежип турар. Кажааларның чоогунда шыгжаан үүжелер дег силос, сенаж онгарларының чамдыызын ам-даа ажытпаан. Чүге дээрге ында мал чемнери четчир-дир деп чугаанны аңаа чоокта чорааш, дыңнаан мен.

Охемчик ОНДАР.

ШКОЛА: бөгүн

ДОЛААН БУРГАНЧЕ АЯН-ЧОРУК

Т о о л - к и ч э э л

Мугур-Аксы ортумак школазында математика башкыларының методиктиг каттыжылышкынында 17 башкы хаара туттунган. Ооң удуртукчузу Наталья Ендановна Донгак эш-өөрүүнүң идегелин шынзыдып, тывыңгыр башкарып турар. Каттыжыышкынның бир онзагай угланышкыны — тыва улустуң чаңчылдарын, ёзулалдарын, сагылгаларын өөреникчилер ортузунга суртаалдаары. Боттарының класстан дашкаар ажылдарынга улусчу чаңчылдары идепкейлиг суртаалдап турар башкыларга 11 «в» класстың удуртукчузу Н. В. Донгак, 7 «б» класстың башкызы К. Д. Чыдым, 5 «а» болгаш 8 «б» класстарның удуртукчулары С. И. Буянды, Н. Ч. Шожут хамааржыр. Ам методиктиг каттыжыышкынывыстың удуртукчузу Наталья Ендановнаның 4 «б» класска эрттирген тоол-кичээли-биле таныжып көрээлиңер.

Кичээлдиң дерилгези —космиктиг делгемнерже салып үндүреринге белеткеп каан корабль чуруу. Чеди-Хаан сылдыстың чанында ак-көк пөс-биле дээвирин шып каан кудай ээзи Курбусту хаанның ак Өргээзи. Ооң бетинде доскуул сылдыстар, оларның камгалакчылары—хамык дириг амытаннар. Хаанның Өргээзинин чашында улуг серге чуруу.

Башкы бичин дөртку классчыларга кичээлдиң сорулгазын тайылбырдап, чуруктар аскылап каан самбыра-биле таныштырган:

— Биске бөгүн анаа кичээл эвес, аян-чорук кичээли болур. Чер деп бөлбүрзекте чурттап турар болгай бис. Бо үш корабльче олурупкаш, Чеди-Хаан сылдысче ужудуп үнүптер бис. Ооң бетинде сылдыстарны база өртер бис, уруглар. Сылдыс бүрүзүнде доскуулдар бар. Доскуулдар биске янзы-бүрү санныг онаалгалар бээр. Ону харыылаптар болзувусса, эрттирриптерлер. Оларны эрте бээривиске, Кудай оглу Курбусту-Хаанның аалы бар. Өөнүң кидизин көк дээр-биле дөмей кылдыр шып каан. Чүге дээрге дээр-биле өөнеш болзун, улус көрбезин, четпезин дээни ол ышкажыл, уруглар. Дээрже бөгүн четкеш кээр бис дээрзинге бүзүрээр силер бе?

— Ийе!—деп, дөртку классчылар харыыладылар.

— Даар дугайында кым тывызык билирил?

— Мен. «Тин чок торгум, дизин чок чинчим»— деп, Д. Мерген харыылады. Үш корабльдин экипажтарын соңгуп каан турган. Олар ужуп үнеринге белеңнинң дугайында рапорттарны бергилээн. Корабльдер чуруунче айыткаш, башкы:

— Корабльдерде системаларның үрелик эвезин хынап алыр бис, аңаа база шылгалда өртер апаар силер. Көвүдедиринин таблицазынга «саныг хоккейден» ойнаалыңар.

Үш одуругда олургулаан өөреникчилер бот-боттарының аттарын адажып турган, айтырыгларны кончуг шалыпкын, бот-боттарынче мячик хаккан хоккей ооңу ышкаш салдылар. Чаңгыс-даа кижи тура дүшпейн харыыладылар.

Долаан бурганче ужуп үнеринге беленин командирлер дорту-биле илеткээн соонда, самбырада 3 корабль шимчеп үнүптү эвеспе. Бирги сылдыска кээрге, карак-кулаа көгеренээн Үгү доскуул шаккырып олурар болган. Үш корабльдиң экипажтарынга үш аңгы онаалга бергеш, ону харыылааргa, мүн-не эрттирер бооп аазап олурган оранделегейнин кужу иртин.

1. Узунунуң эге хемчээлин аданар.
2. Массаның эге хемчээлин адаар.
3. Үенин эге хемчээлин адаар.

Уруглар адап каапкаш, эрте бергеннер. Ийиги сылдыска келирге, дээрде шаштыккан чалым-хая-даа дег, диргелчек кара булут бар болган. Деннелгелиг бодалгалар бергеш, бодап шыдавас болзунарза, силерни чая тептер мен деп чарлык берген. Уруглар-даа илдик чокка бодааш, бурунгаарлапканнар. Шак ынчап чорда, 3 айның 90 хонуу эрте берген. Үшкү сылдыска келирге, доскуудда Кускун олурган. «Кускун каралыг дээр болгай, уруглар. Кичээнгейлиг болбас болза, кончуг-ла эвеспе» деп, башкы өөреникчилерин сагындырдыдаа. Кускун олургаш: «Силер «б» төнчүлүг саннарны үлеп билбес болзунарза, эртпес силер» дээн. Ооң берген саннарын бодааш, уруглар бурунгаарлапканнар. Дараазында сылдыста Эзир Сар болган.

— Силер тыва чонуңарның шаанда ажыглап чораан хемчээлдерин билбес болзунарза, кулактарыңар үзе теп чиптер мен—деп, төрел чонуң төөгүзүн уттуп болбазын уруглардан Эзир негээн. Уруглар илдик чокка харыылааш, эрте бергеннер. Дараазында сылдыска Улу таварышкаш, шимчээшкинге бодалгалар бодаткаш туруп берген. Өөреникчилер бичин-даа чазыг чок бодааннар. Ынчап чорда, бүдүн чыл эрте берген-дир оо.

Ам мырынай Курбусту-Хаанның аалы чоокшулап келген. Муң кара хойну кадарган ызырар Калдар ытка таваржы бергеннер. Ядараан, хаан кижиниң ыды болгаш угаанныг ыт болган. Уруглардан саннарны көвүдедириниң аргаларын айтырган. Олар дораан харыылааш, Кудай оглу Курбусту-Хаанның мокулчак ак өргээзинче моорлап чедип келгеннер-дир эвеспе.

Улуг хаандан чарлык болган:

— Мээң азымга улус келбезин дээш тургускулап каан 6 доскуулумну эртип келген түү мындыг эрес-дидим, опан-чипең ооллардым, уругларым силер? Ынчаарга силер менээ санныг ырыдан ырлап берицер. Оон башка силерни өгже книрбес мен, бо сергем силерни улуг мыйызы-биле үзүптер.

Маңаа класста өөреникчилер 2 ыры ырлааннар. Курбусту-Хаанның хаалгачызы уругларны өгже книргеш, чиг шайны хайындырып, чигирбооваэын салып хүндүлээндир. Курбусту-Хаанның сан билири кончуг кижи болган. Уруглары математиктиг оюн ойнаарынче чалаан. Көвүдедиринге, үлээринге чижектерни бодаткаш, адак сөөлүнде мындыг чарлык үндүрген:

— Ам силериң каш айның каштың хүнүнде төрүттүгениңерни тыптайн, уруглар.

Уругларга хаан саннарны көвүдеттирип, каттырып турган, олариың төрүттүгенин айын, хүнүн шын тып берген. Уруглар хаан математик кижи деп үвеге бүзүрээннер. Адак сөөлүнде хаан турган:

— Силер-биле кады сан бодап ойнадым. Ырынарны-даа дыңнап чага хандым. Бо орукта 7 доскуул дээрге мээң дуңмаларым-дыр. Ам ол өглерге шайлап чораш, эки чеде берицер. Мээң сылдыстарымга база кэтап келириңерни чаладым — дээн соонда, Наталья Ендановна аян-чоруувус доозулду, дедир Черже эптивис дээрзин өөреникчилерге чарлаарга, уруглар хөлүг хүлүмзүрүштүлер. Башкы оларга чай бербейн улаштыр айтырыглар сала берди:

— Октаргай делгеминче аян-чорук кылып ужуп турар улустарны кымнар дээр ийик бис?

— Космонавтылар!

— Олар база силер дег, школага мындыг партага олуруп, демир-үжүк-биле бижиттинип, салаа базып санап чораан кижилер-дир. Кым кончуг эки өөредилгелиг, быжыг сагылга-чурумнуг ол, кижи сылдыстарже ужар дээн күзелин чедип алыр-даа.

— Шаанда бистин өөбелеривис октаргай делгеминче ужуксап чораан бе?

— Ийе. Олар күзелин чүгле тоолдарга илередип чораан.

— Оларның ол күзели боттанган бе?

— Ийе, боттанып турар.

Бир уруг тура халааш, «боттанып» дээрге чүү дээн сөзүл дээрзин айтырган. Математика башкызы сөстүң утказын тайылбырлаан. Наталья Ендановнаның бо кичээлинге олурушкаш, 45 минутаның иштинде чартык чылда өөренген саниың бүгү ыылдыныгларын уруглардың билирин магададым. Уруглардың боданыр аргазын тоолга үндезилээш, сайзырадып, ойнадып турарын, эртемче чоокшуладып турарын магададым.

Долчун ДОНГАК.
Методиктиг кабинеттиң эргелекчизи.

Кижи—бойдустуң төлү

«НОГААННАР» ШИМЧЭ ЭШКИНИ

Тыванның хөй-ниити экологтуг организациязының тургузукчу конференциязын (тургузукчу конференцияның шиитпири-биле «ногааннарның» шимчээшкини азы «ногааннарның» партиязы») бо чылдың апрель 10-да «Аныяк» өөредилге-бүдүрүлге каттыжыышкынын бажыңына эрттирер деп турар. Ол хөй-ниити организацияның программазының төлевилели-биле номчукчуларны таныштырар-дыр бис.

ТЫВАНЫҢ ХӨЙ-НИИТИ ЭКОЛОГТУГ ОРГАНИЗАЦИЯЗЫНЫҢ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИ

Экологтуг билиишкин, принцип чок социал-экономиктиг ажыл-чорудулга күрүне база нация бодун боду узуткаары-биле айыылдыг бооп болур.

Агаар-бойдустуң бокталып турарының түнелинде аъшчем, ижер суг болгаш агаар-биле катай хоралыг бүдүмелдер кижиниң организминче кирип, кадыкшылына хораны чедирип турар. Агаар-бойдустуң хирленип, бокталып турары үнүш болгаш дириг амытаннар аймаанга хораны чедирип, оларның өлүп хораарын болдуруп, экосистемаларның генетиктиг хөй янзы хевирлиин эвзеждип, агаар-бойдусту ядарады берген.

Тыванның агаар-бойдузунуң хирленип, бокталыры чыл эрткен тудум күштелип олурар. Республиканың агаар девискээрининиң хирлениишкини улуг дүвүрелди болдуруп турар. Республиканың бүдүрүлгелерин тырый тудуп каан хоорайларда экологтуг байдал чидигленип келген. Кызыл Кызылга агаарның хирлениишкини доктаттынган өй-чижектен каш катап хөй. Хоорайларның болгаш суурларның санитарлыг байдалы дыка багай. Оларның девискээра, чоок-кавызында девискээрлер бүдүрүлгелериң болгаш өске-даа боктар-биле шыптынган.

Бүдүрүлгениң суук боктары-биле хемнерни, хөлдерни хирлендирери чыл эрткен тудум улам-на күштелип олурар. Хемнер, хөлдерде багай арыглаттынган азы шуут арыглаттынмаан хирлиг сугларны аксып турар. Ооң түнелинде хемнерде, хөлдерде балык аймаа эвээжээн.

Тыванның бойдус байлаан чогууру-биле ажыглавайн келген. Эң ылаңгыя ол көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге хамааржыр. Ооң бир чылдагааны экологтуг факторну тоомчага албайн, механизацияны, химизацияны, мелиорацияны хөлүн эрттир үнелеп, аңаа үндезилеп көдээ ажыл-агыйны чорудуп турганы. Ооң түнелинде Тыванның чайгаар бүткен агросистемазы үрелип, хөрзүннүң бойдустан дүжүткүрү кудулап, суг болгаш хат эрозиязынга туттурган шөлдернің хемчээли улгаткан, тарылга шөлдери болгаш одарлар хоозурап, олар бок үнүштерге дуй алыскан.

Экологтуг хоозураашкынның эгелээнинин кол сеткилхөөн чылдагааны шажын-чүдүлгени хоругдап, чоннуң чаагай чаңчылдарын тооп болгаш чаңчыл ёзулалдарының гураскаалдарын массалыы-биле узуткааны, кижиге херек чүвени төнчү чогу-биле бойдустан ап болур дээн хөөнү кижилерге сиңиргени, кижини бойдустуң тиилекчизи кылдыр көргени.

Экологтуг чогумча чок байдад бойдус курлавырларын ажыглаарында экономиктиг харыызааларның сайзырангай эвес болганы-биле улам нарыыдаан. Бүдүрүлге күүлерин сайзырадып болгаш тудуп тура, экологтуг факторларны чедир өөренип көрбейн турар, бойдус курлавырларын камналга чок ажыглаанының хоралыг уржуктары бүдүрүлгелернин сан-хөө байдалынга хамаарылга чок бооп өртпышаан. Экология биле экономика аразында үзүлбес харылзаалыг, республиканың экономиказының сайзыралы амгы болгаш кедир салгалдарның салым-хуузу хамааржыр агаар-бойдусту үрегдевес ужурлуг.

Ынчангаштың Тыванын хөй-ниити экологтуг организациязы (тургузукчу конференцияның шиитпири-биле «ногааннарның» шимчээшкини азы «ногааннарын» партиязы) дараазында чүүлдер дээш туржур:

— бойдус курлавырларын ажыглаарының дээштиг экономиктиг аргаларын ажылагый чорудулгазынга боттандырары;

— төлевилел бүрүзүнүң, ажыл-агый чорудулгазының программа бүрүзүнүң, республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинин кол угланыышкыннарының база экологтуг экспертизазын эрттирер;

— бойдус курлавырларының ажыглалын башкарарын сайзырангайжыдар;

— технологияга негелделерни күштелдирер, төлевилелдерни боттандырарының харыысалгазын шыңгыырадыр;

— административтиг болгаш экономиктиг хемчеглерни ажыглап тургаш, бойдус курлавырларын ажыглаарынга негелделерни сагыырын шыңгыырадыр;

— экологтуг коруг-чурум үрээшкиннери болгаш кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирер;

— мурнакчы технологиялыг бойдус камгалалының объектилерин тударынга даштыкы фирмаларны хаара тудар;

— республиканың чурттакчы чонун бойдус камгалалынга, экологтуг кижизидилгени болгаш өөредилгени боттандырарынга херек кырында хаара тудар;

— Тыва Республикада агаар-бойдустуң байдалының, бойдус камгалалының, бойдус курлавырларының ажыглалының дугайында илеткелди чылдын-на парлаар;

— республиканың агаар-бойдузунун, он курлавырларының ажыглалының байдалының дугайында медээлерни Тыва Республиканың хамаатыларының негелдези-биле бээр.

— экологтуг билиглериң пропагандазын калбартыр, өөредилге черлериниң болгаш школаларның баззазынга экологтуг кижизидилге болгаш өөредилге төвүн туртузар;

— Тыванын улустарының оран-таңдыга, бойдуска хүндүткелдиг чаагай чаңчылдарын катап эгидер;

— хөй-ниити экологтуг шимчээшкини калбартыр;

— хөй-ниити экологтуг организацияларның төлээлери бойдус камгалалының дугайында, экологтуг корум-чурум үрээшкиннери болгаш кем-херек үүлгедиишкиннери дээш харыысалга дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларын ажылдап кылырынга киржир;

— бойдус камгалалының айтырыгларын шиитпирлээринге күрүне болгаш хөй-ниити, экологтуг организацияларның кады ажылдажылгазын хандырар;

— Тыва Республиканга экологтуг айыыл чок байлад дугайында чазактын программазын хүлээп алыр;

— улус депутаттарының Советтеринге, күрүне чагырга-зының органнарынга хөй-ниити экологтуг организацияларның төлээлерининн киржилгезин калбартыр;

— бойдус камгалалынга, бойдус курлавырларының ажыглалынга өске хөй-ниити болгаш шажын-чүдүлге организациялары-биле кады ажылдаары;

— бойдус камгалалының талазы-биле ажыл-чорудулга үезинде Россия Федерациясының болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын шыңгыы сагыыр.

Инициативтиг бөлүк.

Төөгүнүң арыннары

БУЯН-БАДЫРГЫНЫ ШААЖЫЛААНЫ

Тывалар эрткен үезин кончуг билип алыксап турарлар. Тыва Республиканың чурт шинчилээр Алдан-Маадыр аттыг музейинге келгилээн даштыкы кижилер Таңды-Тыва Республиканың төөгүзүн эмин эрттир сонуургап, магадаарлар. Төп музейге келген аныяктар 1921-1930 чылдарда ТАР Чазааның удуртур ажылынга ажыддап чораан болгаш сөөлүнде салым-чолу билдинмес бооп арткылаан сайыттарны, даргаларны болгаш харыысалгалыг ажылдакчыларны кымнар тудуп бажыннаанын, өлүрүп шиндерин кымнар бадылаанын база оларның мөчү-сөөгү кайда чыдарын дээрзин билип алыксап турарлар. Тыва чурттунга 60 ажыг чылдарның дургузунда чоннуң караандыы чажырып турган база чоннуң кулаанга дыңнатпас турган өгүлүг төөгүзүн ыынын тывары дээрге ажык-чарлыг болгаш демократтыг үениң чөптүг негелдези-дир.

Кандыг-даа чоннуң төөгүзүнге бир онзагай болуушкун турар. Тыва чоннуң төөгүзүнге онзагай болуушкун болза, 1921 чылдын августун 13-16 хүннеринде амгы Таңды кожуунунда Элегестин Суг-Бажыңга болуп эрткен шуулган болур. Архив документилеринде ол хуралга тус-тус кожууннардан келгилээн төлээлери хувискаалчы кижилер дээн, ол хуралды хувискаалчы хурал деп мөнгежидип адаан. Ол тургузукчу хуралдың даргазынга Хемчиктин Даа кожуунунуң гуи нояны эртине бээзи Буян-Бадыргыны сонгаан. Ол хуралды уштап-баштаарынга бүгү күжүн, угаан-билиин болгаш дарга чаяанныын көргүскен. Хуралдың Үндезин Хоойлуну бадылаан, тыва чон тускай күрүнелиг апарган, оон адын Таңды-Тыва Улус Республика дээр. Ол хүнү 1944 чылга чедир тыва чон чылдын байырлап келген, оон соонда бир кезек чылдарда партийжи удурткучулар ону байырлатпас апарганнар.

Тыва чоннуң төөгүзүнге ыдыктыг бооп арткан ол хүннээрктиг байырны соксадып турганы дээрге дорамчылалдыр. 1991 чылдын апрель 26-да Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң үндүрген доктаалында август 15-ти Республика хүнү кылдыр доктаатканы болгаш ону дыштанып хүн кылдыр чарлаан.

Тыва черге демократтыг күрүнени тургускан хуралдың төөгүлүг хүнүн Республика хүнү кылдыр чарлааны кончуг бүянныг болгаш кончуг чоргааралдыг, ынчаарга ол хуралды даргалап турган Буян-Бадыргының салым-чолу үү болганыл? Уттундурган байырлалды Республика хүнү кылдыр чарлааш, Таңды-Тыва Улус Республиканы түргузар хуралды даргалап удуртканы Буян-Бадыргыны уттуп болур бе? Алдан-Маадыр музейинде «Тывага болган политиктиг шаажылал» деп фото-делгелгени көргеш кижилер бо айтырыгларны үргүлчү салып турар апарган.

Мен бо үүлге Буян-Бадыргының чүгле сөөлгү хүнүн бижип көрейн.

1932 чылдын март айның 22-де Тыванын аратты революстуг намынын Төп Комитединин политбюрозунуң хуралы болган. Ол хуралдын № 4 Протоколун моол дылга бижээн. Мынчага чедир аъстыын чыткан бо документиниң очулдурган сөзүн ол хевээрзин номчукчуларга бараалгалын көрейн.

«Хуралга олурушканнар: Шагдыржап, Тока, Метс, Байыр, Чүрмит-Дажы, Чүлдум, Таня, Данчай, Бүлчүп, Хавакчап, Лопсан, Сандык, Аюшин, Лопсан-Самбуу, Сенгиижик, Тавханаков, Чутчук.

1932 чылдың март 22.

Чугаалашкан үүлдери:

Улус төрениң херээнге дерзинилеп, удаа-дараазы-биле үнүп турган самыын дээрбечилерге чажыды-биле киришкен болгаш улустуң улуг албан ажылын сагыштыы-биле барыынче чорудуп турган, Хемчиктин Чөөн кожууну кара, сарыг феодаллар Буян-Бадыргы, Дондук, Шагдыр, Бойду — бо ялаатканнар идегеттериниң дугайы.

Дыңнаан, доктаатканнар:

1. Бо идегеттериниң дугайын дыңнап көөрге болза үүлгеткен херээ чиик эвес, шүүгү шаажының 41 үүлүн ёзугаар боолап шиидери-биле улустуң иштики политик камгалаар черден төлевилеп келгени үүлдүг төлээде, ол төлевилээн ёзугаар боолап шиидери-биле доктаадын бадылаан», (Үндезилеп алдынган документ: партархив, фонд 1, бижимел 1, херек 332, 18 арында)».

Дыка коргунчуг документ. Кижилерни боолап шиидерин ТАРН-ның ТК-ның политбюрозу бадылап турган. Этнология ёзугаар алырга, чер кырында эн-не хайыралыг, эн-не үнелиг база эн-не ыдыктыг чүве кижи амытаныың амы-тыны болур. Феодалдыг-даа, капиталистиг-даа база социалистиг-даа күрүнелерин үезинде бодунуң чонунга удур политиктиг нүгүлдү база өлүрер шаажылалды удуртуп турган, харын-даа бадылап турган хаан-даа кижи, дарга-даа кижи ол чоннуң национал маадыры бооп шыдавас дээрзин төөгү хереченлеп турар.

Контрреволюстуг идегеттерни чуура шаап турганын Салчак Тока кончуг тода бижип турар. Бо одуругларны бадыткаарда төөгүнүң документилери хереченлеп болур. 1938 чылдың октябрь айда болган ТАРН-ның Төп Комитединиң үш дугаар пленумунга Салчак Тока илеткел кылгаш, мынчаар бижээн:

«1924 чылда Хемчиктин контрреволюстуг тура халыышкынын, Тываның национал-хосталгалыг революзунга удур, улуг ССРЭ-биле бистин Тываның ха-дунма найыралынга, коминтерн-биле Аратты Революстуг Намының чаңгыс эптиг найыралынга удур болгаш Тываның арат чоннарын Японнуң империализмге садарын бодаан идегеттер — Буян-Бадыргы, Содунам-Балчыр, Дондук, Данчай, Чүрмит-Дажы суглар үндүрүп келгеннер», («Контрреволюстуг ' данчай-чүрмит-дажыларның артыышкынын узуткан, намның революстуг серемчилелин бедидер дугайында эш Токаның илеткели». — Альманах «Улуг-Хем», 1975, 1990, арын 10. Сөзүн өскертпээн).

Ол «дайзын идегеттериниң» Япония-биле харылзажып турганын тыва, моол, орус болгаш япон дылдарда бижиглээн документилерни Салчак Тока кайыын тып алганы амдыгаа чедир билдинмес бооп турар.

Монгуш Буян-Бадыргыны кандыг кем-херек үүлгеткен дээш боолап шиитканин Алдан-Маадыр аттыг музейниң көрүкчүлери негеп турар. Ол айтырыгта харыы кылдыр 1990 чылга чедир үнүп турган төөгү материалдарын барымдаа кылгаш, доңчу тайылбырны берип келген бис. Ол харыы-ның кол утказы болза, арат чоннуң өжээнниг дайзынларын чок кылырда, ангы демиселинге Тываның революстуг намы удуртукчу бооп турган. Чаңгыс чижек кылдыр Салчак Токаның бижээн сөстери эрткен чылдардан кулакка дыңналып келир:

«Тываның арат чоннуң төөгүлүг, революстуг херээ; ге саат ужураштырып, эргикаргыс, карангы хилинмектиг шагны дагын эгилип тургузары-биле үнүп кээп турган контрреволюстуг идегеттерни бистиң революстуг намывыс угдунмас кылдыр чуура шаап, Октябрьның Социалистиг революзунун биске тывыскан чаагай чуртталгазын шудургу камгалап келген. Феодалдарның болгаш өске-даа контрреволюстуг идегеттериниң 1924-1930 чылдарда тура халып турганын, 1938 чылда тура халыыр деп турганын чылча шапканы ол дугайында тодартай хереченлеп болур-дур». (С. Тока. Тыва Арат Республик Ада-чурттуң Улуг дайынынын хүннеринде. — Кызыл, Күрүнеин катыышкан парлалга чери. — 1943, арын 14. Сөзүн өскертпээн).

Чоннуң дайзыннарын революстуг нам чуура шаап турганын Салчак Тока боду дыңнаан, боду көрген болгаш боду билген кылдыр бижип турар.

Буян-Бадыргы 1924 чылдың самыынынга киржип турган бе?

Бо айтырыгны кызыл партизан болгаш кырган коммунист чораан Седип-оол Танов харыылап шыдаан бооп турар. Барымдаа кылдыр номчуп көрүнер.

«1924 чылдың март айда ары черде Чыргакы хемден дээрбечи үймээнер үнген деп чон аразынга дувүрээзиниг медээ дыңналып келген... Сарыг-Делег Хем-Белдиринге чеде бергеш, Чазак черинге барган, Сумунактарның дээрбечи үймээнинин дугайында бирден бирээ чокка медээлеп берген... Дээрбечилер чон аразынга буруу суртаалын төөредип турганнар. Нам Төп Комитеди биле Чазак чери чугаалажып көрген. Чазак дартазы дээрбечилерни соксадып болур бе, болбас бе деп болааш, Монгуш Буян-Бадыргы чеде бээрге, ону дыңнаар байтыгай, оон бодун тудуп алгаш, эргезинге киирип алыр деп кежээлеп үнгеннер. Буян-Бадыргы ол кончуг амытаннарга туттуруп алырга кайын болур боор дээш, эн-не шыырак аъдын туттуруп мунупкаш, дедир Кызылче хап чорупкан». (С. Танов, Л. Чадамба. Хоочуннарның чугаалары. — Кызыл, 1985, 88, 89 арынарда). Седип-оол Тановтуң бижээнин ёзугаар алыр болза, Монгуш Буян-Бадыргы Хемчик самыынынга киришпээн, харын ол үймээн үндүрген дээрбечилерни соксадырынга киржип турган Чазактың удуртукчузу бооп турган, ынчангаш Салчак Токаның ону бурууладып бижээнин үндезин чок бооп турар.

Үжен чылдың контрреволюстуг үймээнинге Буян-Бадыргы киришкен бе? Бо айтырыгны төөгү эртемнериниң кандидады Владимир Очур 1993 чылдың февраль 27-де үнген «Шынга» «Айтырыңар — харыылап берээл» деп төөгү булуңунга бүзүрелдиг харылап берген. Номчуп көрүнер.

«Буян-Бадыргының өлгени. Ону 1929 чылдың кыжынында Чөөн-Хемчиктин Куу-Дагда Кадыр-Эл деп черде кыштаанга олурда, Кызылдан келген улус тудуп алгаш чоруткан... Истелге, байысаалгазы, суду кажан болганы — бо бүгү херектер ам дээрезинде тынылбаан».

Владимир Очур бистиң база бир шыырак эртемденивис болгай, ылангыя архив материалдарын ол дыка ханы билир, аңаа бүзүрээр апаар, ынчаарга Салчак Токаның үжен чылдарының үймээнинче Буян-Бадыртыны чыпшыр тудуп бижээни төөгүнүң материалдары-биле каржып турар. Шынын сөглээрге, кара-бажынга олурган Буян-Бадыргы дөө-ле талыгыр Хемчикте хеделип турган үймээнге канчап киржип аарыл? Буян-Бадыргыны боолап шиидериге нүгүл барымдаа болуп турганын ол үеде чурттап чораан кырган коммунистиң болгаш төөгү эртемденинин бижээнинден көстүп келди.

1992 чылдың сентябрь 19-та бистин баштайгы Президентивис Шериг-оол Дизижикович Ооржак найысылал Кызылга чаларап келген чырыткылыг башкы он дөрт дугаар Далай-Ламага бистин Тыва Республиканың Күрүне Тугун ыдыктадып, ачы-буянныын мөргүлүн номчуттурып алган болгай. Далай-Ламаның ыдыктааны чуртка ханныг-чиниг бужарны арыдар, нүгүл-хопту кылбас, оор-сук кылбас, арага-дарыны ишпес боор чүве болгай. Тыва чонум! Он дөрт дугаар Далай-Ламаның сагылын четтирген Тыва Күрүнеин Тугунга сөгүрүп чорааш, политиктиг шаажылалга таваржы чораан өгбелериң ат-алдарын агартырын негеп көрээлинер.

Мен бот-дугайты Буян-Бадыргыны агартырын Тыва Республиканың Чазаандан болгаш Дээди Совединден дилеп тур мен.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН.

«Буянныглар» шиитпириниң кежигүү, төөгү эртемериниң кандидады.

ЧЕДИ-ХӨЛ ДУГАЙЫНДА ЧЕДИ БОДАЛ

(Уланчызы. Эгези № 63 «Шында»).

База бир чугаалаксап турар черим болза, Хендергениң Хүрегечи аржаны. Өгбетөөгүден сураргаан оран, Таңды-Уланың эдээнде. Бойдузунуң каас чаражын кижи чуруп-даа хаммас, бижип-даа четпес. Арыг агаары, агым суу, артыш-чойганы боттарыла эм-тан. Аржаанның кыйымда Хүрегечи хем көвүктелдир халып-шурап, моөреп чыдар. Балык-байлаң ында.

Хүрегечи аржаанынта кижилер шагдан тура кирип, кадыын экижидип ап чораан.

Кажан «Ак-Тал» совхоз Жданов аттыг турар үеде Хүрегечи аржаанынга ол ажыл-агыйның профилакторийин ажыдар деп ораллажыышкын кылдынган чүве. Ол бо үеде соксаан.

Ам төөгүден каш одурутлар. Жданов деп аттың тывылганын кончуг эки билир мен. Коллективизация эгелеп турда, чазын Ийи-Тал суурга Тока дарга халдып келгеш, чойну чыгаш, Сталин башкының сурукчузу Жданов деп улуг дарта өлүп калган, оон адын моңгежидери-биле колхозунарны ынчаар адаар деп айтыышкын берди. Ужурдан эртер эвес, ону күүседири-биле араттар хөйү-ле кылган. Колхозтарны улгаттырар чүве дээш. Ийи-Талды Чодураага кадып каан, оон-на Жданов деп ат бодунун төөгүлүг «аян-чоруун» эгелээн. Баштай ол атты Хайыракан арты ажыр сөөрткеш Чодураага аппарган. Оон Хендергениң чону Ак-Талга совхоз тургуза бээрге, ол-ла Жданов деп атты Үш-Мөөрүктү ажыр сөөрткен чүве. Чаяан бооп, ажык-чарлыг үе кээрге, ол мөнге ат оон ынай көжүп шыдавайн барган. Ам-на бурганнаан.

Хүрегечи аржаанынга чүгле тус чер эвес, район ужурдузалыг профилакторий ажыдар болза, кончуг-ла эптиг, чараш бойдустуг, арыг агаарлыг, эм суглуг чер. Аңаа чер болгандан кижилер кээп, кадыкшылын экижидип ап болур.

Бешки бодал
ТУРИЗМ

Дайын үезинде өөвүске ТАРН ТК-ның секретары Базыр-Сат халдып келди. Ол үеде даргаларның «Виллиска» дижири, америк чадагай машиналыг, шериг хептиг, моюндурук-тарында дөрт-дөрт кызыл шөйбек демдектерлиг (полковник), алдын хыралыг карак шилдиг, чиг сүт быштаа дег, мышкыр ай шырайлыг, тодуг-догаа арыныг, кончуг чараш аныяк даргa чораан. Таныыр кижилер ону хүндүлеп «Сат дарга» дижир. (Товаришчайны база «Той сайыт» дээр турган болгай). Чолаачызының адын Дамба дижир болду. Мен ону Шагаан-Арыгга өөренип турганда таныыр кижи мен. Мээн чаңгыс классчым Мадар-ооллуң акызы чүве. Ам бодап чоруурумга, эрги партия обкомунга ажылдап чораан юрист эртемниг Василий Дамбаевич Доруун-ооллуң адазы ийин. «Хендергеге делегейниң кандыг-даа кижилери ынакшыл берип болур» деп Сат дарганың чугаалап органы. чүге-ле ийик, угаанымга бүгү казынымда артып калган. Хирезин бодаарымга, ынчага дээр чүгле эр кижилер хереңжен кижилерге ынакшып болур деп билип чораан мен, ынчаарга кижилер черге база ынакшып болур чүве-дир деп бодалдан ынчанган боор. Базыр-Сат даргаңа ол чугаазы менээ ынчан чаа ажыдыышкын болган-дыр.

Шынап-ла ындыг, Хендергениң каас чараш бойдузу делегейниң кандыг-даа кижизин магададып болур. Ынчангаш маңаа туризм дугайын чугаалаксадым.

Делегейде чүгле туризм кусели-биле амыдыраа турар Швейцария, Сингапур, Непал, Мальта ышкаш бичин күрүнелер кайы көвей. Чижээлээрге. Швейцарияның чер кырында чаташ бойдузундан, Альпы дагларындан, Женева хөлдеи оскe чүзү-даа чок, чер иштинде байлаа мырыңай омаа-хон. Ол хирезинде күрүне бай-шыырак, чуртталга деннели эң бедикте. Ниитилелдиң ынча хөй материалдыг чаагай кежиин Швейцария кайыын ап турарыл? Колдуунда туризмден.

Бистер туризмче кичээнгей салбас улус-тур бис. Ол үе ам эрткен. Бо эгеге баштай Хендергеге ынакшыл дугайын чугаалай берген ужурум ол.

Чеди-Хөл району иштикпдаа, даштыкы-даа туристерни бодунче хаара тыртып турар сорунзалыг девискээр. Эрги төөгү, чаа сайзырал, түмен бойдус-даа талазы-биле.

Чаа Тываның чаа төөгүзү Элегестен эгелээн дизе, частырыг-даа, өөредиг-даа болбас, Элегес суур — Тываның чаа көдээ ажыл-агый экономиказының кавайы, улустарның найыралы, эң баштайгы тыва ТЭС, Кочетово суур — кызыл партизан орары, тыва Иван Сусанин — Оюн Дартааны, генерал Бакичиниң аг-шериин чылча шапканы, Таңды-Тываның тургузукчу хуралы, эки турачылар, Хову-Аксы суур— эрте-бурунгу чес-хола уургайлары. Огнев ирейниң турлаа. Хойтпак-ооллуң хойлап чораан дажы, «копай-город», кобальт комбинаты, Ак-Тал суур — элдепейлиг оваалар, базырыктар, кылат бүүзелер, актарны чылча шапканы, «Тока оруу», начыннар чурту, МЧАЭ, колхоз, совхоз.

Бо дээрге төөгү талазы-биле кыска шураалык-тыр.

Хову-Аксы суурнуң, черле ынчаш ниитизи-биле Чеди-Хөл районуун девискээри аъттыг туризмге чаяатты-ган чер. Ынчангаш эрги суурга бе фермазы тургузар болза, орта мунар аъттарны эзерчоизак, дериг-хереклелдери-биле база тудар херек. Оон ынай чалаг походтарны суур кавызынга база кылып болур. Көргүзер черлер-ле хөй: Кара-Хаанын беликтери, эрте-бурунгу уургайлар, чаа шахталар, кат. мөөгү, эм оъттар чыып болгай.

(Уланчылыг).

Кызыл-Эник КУДАЖЫ.

ҮНҮҮШКҮННЕР

Өвүр районнуң «Ак-Бедик» совхозунуң ажыл-ишчилериниң дилээн ёзугаар, республика эмнелгезиниң бөлүк эмчилери үнүүшкүнүү организастаан Ук дилегни хандырарының талазы-биле Солчурнуң соңгулда округундан Тыва Республиканың улус депутадынга кандидат, республика эмнелгезинин кезип эмнээр албаныныи даргазы Валерий Самбуллайович Ховалыг үлүг-хуузун киирген болгаш бөлүктү баштап чораан.

Ырак-узак черде чурттап турар көдээ ишчилерге эндокринолог Роза Ширшина, лор (боостаа, думчук кулак аарыгларының) салбырының эргелекчизи Данов Монгуш, карак аарыгларының салбыр эргелекчизи Галина Оржак, № 2 божудулга бажыңының эргелекчизи Людмила Козина, нерв аарыгларының эмчизи Саяна Ондар, хирург-травматолог (бертик-межел салбыры) Валерий Насюрюн, эмчилаборант Мария Ширинду буянныг ачы-дузазын чедиргенер.

Эмчилер үш хонукта хөй санныг аарыг кижилерни хүдээп ап, кадыкшылынга хамаарыштыр тодарадыгларны тургускулаан. Чамдык аарыг кижилерге республика эмнелгезинге барып эмнедир бижиктерни тывыскылаан. Эмчилерниң шак мындыг бөлүк үнүүшкүннери чонга канчаар-даа аажок ажык-дузалыг дээрзин бо үнүүшкүн бадыткаан. Найысылалдан келген эмчилерге районнуң удуртулгазы, тус черниң эмнелге коллективи өөрүп четтиргенин илереткиишаан, кожуунуң Дус-Даг талазынга аалдап кээрин Кадыкамгалал яамызындан болгаш республика эмнелгезинден дилеп турар. Рынок экономиказының аар-берге үезинде кадыкшылы кошкаан кижилерниң чер чедип, эмчилээри дыка берге. Ынчангында Дус-Даг ның участок эмнелгезинин киржилгези-биле, эмчилерним хонуп-дужеринге болгаш эмнээринге таарымчалыг байдалды тургузуп, ыраккы булунга кадыкшылга неделязын эрттиреринн тус чер чагыргалары кичээнгейге ап хөделип эгелээн. Малчын чоннуң чалалгазын республика база малчыннар эмнелгелериниң удуртулгазы үлүзөп алырынга дус-даг-жылар бүзүреп, чурумалдыг Торгалыгның үнүү бойдузу частып турда, кадыкшылдың ачы-буяны калы келир деп идеген турарлар.

* * *

Республиканың Культура кино болгаш туризм яамызы үениң негелделеринге дүүштүр боттуг ажылдарны чорудуп турар. Эрткен неделяда яамының организастааны үнүүшкүн көдээ культура ажылдакчыларынга өөрүнчүг болган. Яамының ажыл-агый талазы-биле харысалгалыг ажылдакчызы Зоя Иргитовна Монгуш Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Тес-Хем кожуннарның чамдык культура одагларынга ырыхөгжүм ансамбльдеринге болгаш кино четкилеринге эргежок чугула аппаратураларны чедиргилеп берген. Бо чорук ук культура албан черлери көрдүнген акшаны өскээр ажыглап чарыварынга болгаш херек үүлдерни холга киирип алырынга кончуг ажыктыг. Ол ышкаш амгы үеде чангыс аппаратура дээш, республика төвү кирип, каш хонуктар чидирип сургакчылаар, чалаглаар чоруктардан үштунар аргалыг. Культура яамызының техниказы моон соңгаар Саа-Хемден хөмүр чүдүүп алгаш, ону Улуг-Хем, Чаа-Хөл районнарга дүжүргеш, оон Чадаанадан хөмүрүү улай сөөрткеш, Өвүрге эккелгеш, а дедир чоруурда, Дус-Даг дан дус алгаш чоруурун яамының сайыды Ч. Ондар «Торгалыг», «Эртинелиг» совхозтарның удуртукчулары-биле дугуржуп, ону практикалаарын сумелешкен. Баштайгы үнүүшкүнүн дузазын Хандагайты, Чаа-Суур, Амдайгын, О. Шыназ культура бажыңнары алгылаан. Дараазында үүү херегинин чагыларын тус черлериин культура ажылдакчылары киргилээр болгаш яамы-биле дорт харыдзааны кошкатпастар.

Культура яамызының сайыды Ч. Ч-Д. Ондар Дус-Даг суурга актив хуралын эрттирип, мурнуу зонага культура, туризмге хамаарыштыр чоннуң санал-оналын дыннап, бо талазы-биле угланышкынныг программаны дарый ажылдап кылырын чугаалашкан. Ол талазы-биле делегерегей чүүлү солунуун чоокку номериндеи номчуур силер.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

ДЕМНИГ БОЛУР БОЛЗУВУССА...

Солун, сеткүүлге көрүп оррга, ону мынчаар, дууну мынчаар, деп-ле санал-онал, аргасүме каткан улустуң эвээш эвези өөрүнчүт-дүр. Оларга Улуг-Хемден Биче-оол Монгул-оолду, Чадаанадан Дүвендей Шойдар, Кызыл кожуундан Эренсен Тежит, Чеди-Хөлден Корода Оюн, Барыын-Хемчик кожуундан Раиса Чудакты, Кызылдан Ирина Бюрбюну болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур. Ындыг кижилерни мен төрээн черинин ёзулуг ээлери, «болчукчулары», азы биригээр чугаалаарга, төрээн чери, төрел чону дээш сагыш аарып чоруур кижилер-дир деп билир мен. Ол кижилерниң аразынче кирип, дынналыр-дынналбас-даа бол үнүмүү чонумнуң күштүг үнүнге кадып, хензиг-даа бол үлүүмүү киирериче чамдык бодаллар албадап келди.

Бир-ле дугаарында, бижикчилерниң идип үндүрген үнелиг саналдарының түннелдериниң чонга билдинмейи баары. Чедир чырытпазында бе азы солунга үнгени-биле кызыгаарлаттынып каарында чүве бисте чок деп болур. Тоолчургу маадырларывыс, Хүралбай, Субудай, Урандай, Айыр-Санаадан эгелээш, хамааты дайынының үезинде Ыраккы Чөөн чүкке дайылдажып чораан Улут-Хемниң Торгалыг чурттуг мээн өгбем Кыргыс Чамыян, тыва эскадрон командири Түлүш Кечил-оол база-ла аът кырынга демисежип чорааш, алдаржаан болгай.

Үште. Чамдык бижикчилерниң бижип турары дег, бот кылып ап болгу дег аъшчем, херексел аймаан ырак Саян артындан улуг өртекбиле канчаар-даа аажок улуг чарыгдалларга таваржы-таваржы садып ап турар бис. Ындыг-ла кончуг ыракта эвес, 30-40-50 чылдарда чоннуң мөгеен аргаларын ажыглап чораан болгай. Ол дээрны чамдык номчукчулар сактып кээрлер боор. Мен бо саналымга өскерилбээн мен, харын-даа немей өске-даа тыва маадырларывысты алдаржытса деп бодалдыг мен. Тыва чер маадырлар талазыбиле байлак болгай. Үедүптүң эрес тоолчургу хааны Хүралбай, шериг полководчуларывыс Субудай, Урандай, Ада-чурттуң Улуг, көрей база афган дайынының тыва эки турачыларындан дээш-ле, үжен-дөртен-бежен чылларның хаинныг, үндезин чок репрессияларынга таварышканнарга чедир. Чугаа, бир-тээ, тураскаалдар дугайында чоруп турар чүве болганда, тыва кижиниң аътка ынакшылын херечилептер хире тураскаал бисте чок. Тыва кижи малга чүден эптиг, ынак болгай. Аная көөрде орус чонда Санкт-Петербург хоорайда Петр I-нин аъттыг тураскаалы бар, украиннерде Богдан Хмельницкийге, немецтерде Карл I-ге, а моолдарда Улан-Баатор хоорайында Сүхэ-Баторнуң аъттыг тураскаалы бар болгай. Аът кырынга үлегер кылдыр аптар маадыр херек дээр болза, оон көвей чүве бисте чок деп болур. Тоолчургу маадырларывыс, Хүралбай, Субудай, Урандай, Айыр-Санаадан эгелээш, хамааты дайынының үезинде Ыраккы Чөөн чүкке дайылдажып чораан Улут-Хемниң Торгалыг чурттуг мээн өгбем Кыргыс Чамыян, тыва эскадрон командири Түлүш Кечил-оол база-ла аът кырынга демисежип чорааш, алдаржаан болгай.

Үште. Чамдык бижикчилерниң бижип турары дег, бот кылып ап болгу дег аъшчем, херексел аймаан ырак Саян артындан улуг өртекбиле канчаар-даа аажок улуг чарыгдалларга таваржы-таваржы садып ап турар бис. Ындыг-ла кончуг ыракта эвес, 30-40-50 чылдарда чоннуң мөгеен аргаларын ажыглап чораан болгай. Ол дээрге-ле далган-тарааны, саржаг-үстү, саван-дусту, таакпыны, орун-дежек, кидис ширтек, кидис идиктерни, шанак, тергени, дээрбени, стол, сандай, аяк-сава, аптара, хепти дээш-ле, амыдыралга хереклиг чүвелерни тыва кижи болу кылып ап чораан. Моон оранчок орулгалыг камналга үнүп келбес деп бе? Бир эвес бо бүгүнү акша-шалыныг, билдилиг удуртур, соруккур даргаларлыг төп таптыг уштап-баштаар болза, алызында эки түнелдерге эккеп болгу дег. Оон бүгү республика чергелиг «Че-ве, аратар! Шупту чүвени—Тыванның экономиказын хөгжүдерин-ве!» дептер куштуг, бүзүрелдиг кыйгы херек деп бодаар мен. Оон аңгыда хоорай чурттуг кижилерге көдээге алган шефтеп-дузалашкан турар дугайында чижек-пландан онаар болза эки, бо талазыбиле тускай доктаал-шиитпирни чогаадып, чонга ону бадыладып алыр болза эки. Амыдыралды экижидиксээн улус оон ойталавас, харындаа төпсүүнүп көөр деп идегээр мен.

Мынчангаш, бо берге рынок өйүнде республиканың шупту чурттакчы чону чангыс кижи дег бооп, күштү кол-кол кошкап турар адырларывыска мөөнеп, чангыс демниг бооп ажылдаар, чурттаар болзувусса, чүге-даа торулбайн барып болур аргавыс бар дээр мен. Улуг Кыдаттың экономиказын ёзулуг-ла мындыг арга-биле көдүрүгнин утпаза база артык эвес. Тыва дээрге Кыдат эвес-ле болгай, оон мүн-мүн катап бичежек. Тускай 3 азы 5 чыл хуусаалыг сорулгапландан салгаш, бүгү чонну чүгле ие-черже мөөннээри дээре деп саналдыг мен. «Демниг сааскан теве тудуп чиир» деп сөсте ханы утка-ла бар.

Николай ШИРИН-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ШАҢНАЛЫ — БИР МАШИНА ДУС

СПОРТ

Улуг-Хемде Арыг-Үзүү суурнуң кудумчузунга кижи бажы кизирт, ында-мында машиналар-даа хөй болган. Арын-шырайы хүрен-кызыл, чиик-чиик баскылаан хоочун спортчуларның аразында таныырым-таныварыг-даа улус бар болду. Өвүр чурттуг сураглыг мөге Сүрүн-оол Куулларның оглу Шагдыр-оол Куулар. Ол-ла райондан бодунуң аныяк үезинде шыырак мөге чораан, 1965 чылда республика Наадымынга 64 мөгеден ийги черни алган Владимир Донгак, шыдыраачы болгаш шүлүкчү Мадон Монгуш, Улуг-Хемнин хоочун шыдыраачылары Дойбан, Чаа-Хөлден Мартемьян Меннинг-оол оларны көргеш, сагыш-сеткилге бистин чамдык арын-нүүр чок болу бээр аныяктарывыс ам-на хоочуннарга чайлап берип, хүндүлээрлер боор деп бодал кирди. Арыг-Үзүүнге болган сес районнуң хоочун спортчуларының хүрешке, хол бөмбүүнге, шыдыраага, стол теннизинге маргылдаалар болурунуң чурнунда чамдык эскериглерим ындыг болду.

Хүреш маргылдаазын ийи кезекке үскен. Дөртенден бежен харга чедир база 50-деп өрү назылыгларны хүрештиреге, шынап-ла кымга-даа хомуданчыг эвес, хоочун спортчуларның сеткилинге таарымчалыг болган.

Бежен бир харга чедир назылыгларын чеди кижи долгандыр хүрешкен. Аная шүүлген мөгенин ойнаанын бодап көөрге, барык-ла 64 мөге-биле хүрешкени-биле дөмей-ле. Сүт-Хөл районнуң мөгези, эрткен күзүн Маадыр Монгуштун хоочуннар маргылдаазынга салган аъдының ээзи К. Кара-Сал бирги черни алган. Ол хөй түүнүг акша-биле шаңнаткан. Улуг-Хемниң мөгези М. Допуй-оол ийиги черде болуп, үжүүрлешкен. Өвүрден Владимир Донгак үшкү черни алган. Оон хүрежин улус аажок сонуургаан. Үзүктелиишкин чок адыш часкаашкыны-биле ону сиенаже чалаан. Оон кеткен хеви-даа, хүрежири-даа онзагай чараш болганын чоп демдеглеп, «Эр-хей, Донгак!» деп кыйгырып турган.

Хоочуннарның хоочуннары бежен бир хардан өрү беш мөгенин хүрежи солун-даа, дүшкүүрлүг-даа болуп эрткен. Өвүрүнүң сураглыг мөгези Шагдыр-оол Куулар бежен алдыпаар. Шалып-кашпагай мөге Сарыкай Дадар-оол база киришкен. Маргылдааның кол судьязы, сураглыг мөге Сүүр-оол Ондар мөгелерни назы-харының аайы-биле таарыштыр маргыштырганы солун-даа болган.

Өвүрден Шагдыр-оол Куулар таварлашкан онаглары чиик ажып эртип, көрүкчүлернин хүндүткелин чаалап ап турду. Адак соонда ол мээн-биле таварлашкан. Элээн тудуштувус. Удурланыкчым ийи коллук адаандан сайгаргаш, бөөлдеди. Тиилелге Шагдыр-оолдуу болду. Ол белен эвес хүрешке үжүүрлештим.

Улуг назылыг мөгелерни үечерге аайы-биле хүрештиреге, спортчу кижи бар аргаларны ажыглаар апаар. Бергелер тургустунуп келир. Ынчалза-даа бот-боттарын билчир, хөрек-чүрек чангыс аай ышкаш сагындырар-дыр. Бо маргылдаа көрүкчүлерге солун болган деп бодаар мен.

Көвей чоннуң мурнунга ниити түннелдерни үндүрген. Бирги черни — Өвүр, ийигизин — Улуг-Хем, үшкүзүн Чаа-Хөл району алган. Тиилекчилерге шаңналдар шыырак-даа, бир янзы болган. «УТКА 25 чылы» совхозтун шаңналы беш харлыг иртти профком даргазы Хураган-оол Серен өвүржүлерге тыыскан. Өвүрнүн спортчулары Арыг-Үзүүнүн мөгелеринге кончуг солун шаңнад болур — бир машина дусту берген. Берге рынок үезинде ындыг үнелиг шаңнал ховарла боор.

Оон өске шаңналдарны Улуг-Хем районда спорт комитетинин даргазы, Тыва Республиканың күш-культуразының болгаш спортунуң алдарлыг ажылдакчызы Сүүр-оол Ондар, спорт оюнарының ангы-ангы хевирлериниң деткикчилери тывыскылаан. Арыг-Үзүүнде ажылчын кооперациянын баштаар черинин даргазы, улус депутады Ч. К. Айыр-Санаа, суму чагыргазының даргазы К. С. Ооржак, совхоз директору К. Д. Кызыл-оол олар спортчуларны аъш-чем аймаа-биле эки хандырып, организастааны демдеглеткиг. Эрткен чылда Барыын-Хемчикке болган маргылдаага деннээрге, оон үстүнде эки деннелдиг болганын, келген аалчыларны хүндүткелдиг хүлээп ап эрттиргенин көрүкчүлер-даа, мөгелер-даа үнелеп демдегледи. Ол хүн Арыг-Үзүүнге-даа, маргылдаа үезинде-даа арага-даргыже хандыкшыыр чорук, чурум үреэшкиннери-даа болбаан. Корум-чурум-даа быжыг болган деп үнелээр-дир мен.

Монгүл-оол БИЧЕ-ООЛ.
Хоочун спортчу, маргылдаанын киржикчизи.

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕРНИ ТОРГААН

Тес-Хем районнуң долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар эргелелиниң ажылдакчылары аргаарыг болгаш милиция органнарының ажылдакчыларының төлээлери-биле кады Тес-Хемниң Шиви-Кудуруу, Кара-Хөл болгаш Кажаалыг-Тайга девискээринге ан-мен хайгаралының талазы-биле рейдини чоокта чаа организастаан. Тыва Республиканың радиотеледамчыдылга талазы-биле Кажаалыг-Тайгада туруп турар төвүнүң Шуурмакта № 12 станциязының ажылдакчылары иныыр чурумун хажыыпп турары рейд үезинде илерээн.

Бо станцияның электромонтерлары М. С. Пахомов, А. С. Макаров, Н. А. Педеренко боттарының ажылдаар эргелеринин үезинде безин аныыр чурумун үреп, доктаамал аннап турганы илерээн. Ол төтчеглекчилер «Буран»-биле чедер черинге чедип алгаш, оон ынай анчы лыжалар-биле аннап чоруп турган. Кижи бүрүзү тускай аннаар черлиг болганы база элдеп чүве-ле болгай. Тарлашкын хемнин бажында М. Пахомовтун аннап чоруп турган изи-биле чоруткаш, 4 кодан дузаан, киш тудар 1 херекселди, А. Макаровтун чоруп турар черинден 10 кодан дузаан, киш тудар 6 херекселди, Ак-Боом бажында Н. Педеренконун аннап турар черинден киш тудар 4 база диин тудар 2 херекселди тыпкан бис. Бо төтчеглекчилерден 12 калибрнин бир көш дүүргезин, яныы-бүрү калибрнин дүүрге бооларының октарын, картечь болгаш тараа октаар дээш, хөй-ле ок-чемзекти хавырдывыс. Оон-биле кады бир-бир диин, күзен, ак ас, 2 кодан кежин база киш тудар 4 херекселди, 8 какпаны, 14 кодан дузаан хавырдывыс.

Төтчеглекчи чорук кылып, аныыр чуруму хажыттан бо үстүнде адааным буруулуг кижилерге хамааыштыр 13500 рубль түүнүг торгаалды онаагаш, оларның чедиргеи когаралы дээш 6975 рубльди база төлеттирдивис.

«Чодураа» совхозтун Кара-Хөлде ыяш белеткээр бригадазының ыяш белеткекчилери чурттаар бажынчыгажынга туруп алгаш, аннаар бодалдыг келген ол-ла совхозтун чолаачызы М. Даш-оолду, чудуруукчу Кунгаа Чоодуну, кайда-даа ажыллавайн турар Эрес Балданайны база тутпаан. Эрес Балданайның ап чораанны чөпшээрел чок 32 калибрнин дүүргезин, бажың чаныныа чажырып каан чыткан бир кылымал боонуу тыпкаш, хавырдывыс. Кунгаа Чоодунун дузактап өлүрген колаанын база тыптывыс.

Кандыг-даа чөпшээрел чок боолар эдилеп, ону ажыглап, төтчеглекчи чорук кылып турган бо кижилерге хамаарыштыр херектерни истелге органнарынче киирген бис.

Дерме ДОРЖУ.
Тес-Хем районнуң долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар эргелелиниң даргазы.

«МОЛОДЕЖЬ ТУВЫ»—НОМЧУКЧУЛАРЫНДА

КЫЗЫЛ. Тыва Республиканың аныяктарының моон мурнунда номчуп турганы «Молодежь Тувы» солун дыка үр үениң дургузунда үнмейи турган, ам база катап номчукчуларда чеде берген. Ук солуннуң үнмейи турган кол чылдагааны — рынок үезинче киргени-биле акша-төгериктин чедишпейи турганында. Солуннуу бо үдаада парлап үндүрериниг Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типография коллективи улуг дузаны көргүскен.

Моон соңгаар солуннуң салым-чолу кандыг болурул деп айтырыг номчукчуларны дүвүредип турар. Маңаа кол харыысы Тыва Республиканың Чазаан таварыштыр Россиянын парлалга болгаш информация министри М. В. Федотов чоокку үеде бээр үжүрлүг. Чүге дизе кол айтырыг акша-төгериктке дээрзин база катап айтып каары артык эвес боор.

Айтырыг. Силерниң кожанарны — Чечен Республиканың президентизин канчаар көрүп турар силер, Руслан Султанович?

Харыы. Таарымчалыг көрүп турар кижи мен. Шагдан бээр таныш улус бис, ужуражып, чугаалажып каап турар чанчылывыс бар. Оортан ойлаан хөрээм үүл? Дудаев Россиянын удуртулгазынга таваржыр азы таарышпас, күзенчиг азы күзенчиг эвес-даа болза, ол Чечен Республиканың президентизи ышкажыл. Ындыг байдалды хеккке албайн барып болбас болгай. Россиянын болгаш Чечен Республиканың аразынга харылзааларда тургустунган нарын айтырыгларны чөптүү-биле шиитпирлээр төлээде, Россиянын Чазаа оон-биле кады ажылдажыр ужуруг деп бодаар мен.

Айтырыг: Дудаев болза Россиядан ангыланыр, а силер—Россиядан ангыланыр үзелдиг талалакчызы эвес-тир силер. Ол ылгалды канчаар көрүп турар силер.

Харыы. Ийе. Ингушетия болза Россиянын составынга артар. Референдумну эрттиргеи бис. Россиянын составынга артары дээш бадылаан бис. Россия биске дузалаптар дээрзинге чонувус идеген турар. Ам — «улуг», «биче» улустар чок, а бир дөмей кижилер бар. Оларның шуптузу бир дөмей эки чурттаарын күзеп турар.

ГЕНЕРАЛ АУШЕВ-БИЛЕ ЧУГАА

Генерал-майор Руслан Аушев — Афганистанга дайынның киржикчизи, Совет Эвилелиниң Маадыры, Интериационалчы дайынчылар херектериниң талазы-биле комитеттин даргазы турган. Ингуш Республиканың Түр чагыргазының даргазынга 1992 чылдың ноябрь 10-да томуйлаткан. 1992 чылдың декабрь 19-та халаткан. Ингушетияның президентизинин сонгулдаларынга уткуштур ону президентинин албан-дужаалга кандидат кылдыр депшиткен. Сонгулдалар 1993 чылдың февраль 28-те Ингушетияның бүгү девискээринге элээн тайбын байдалга болуп эрткен.

«Аргументы и факты» солуннуң корреспондентизи Э. МОРОЗОВ Ингушетияга сонгулдалар бүдүүзүнде генерал-биле ужуражып, беседа кылган.

Айтырыг. Ингуш Республиканың президентизинин албан-дужаалына бодунарның кандидатуранар депшидер кылдыр силерни кандыг байдалдар азы чылдагааннар албадапканыл, чугаалап болур силер бе?

Харыы. Чугаалап болбайн канчаар, Бодумнуң кандидатурамны депшитпээнимни хамыктын мурнунда демдеглеп каар бодай-дыр мен. Ингушетияның Түр чагырга даргазының албан-дужаалынан халаткаш, Москвага чедип келдим. Бир неделя эрткенде Ингушетиядан бүдүн делегация менээ келгеш, мени деткээн чүс мүн ажыг сонгукчуларның ат салган бижиин эккеп бердилер. Делегацияның кежигүннери менээ ынчан мынча деп чугаалаанар: «Руслан, оон сени деткеп турар-дыр, сээн халажы бергениңге удур улус-тур». Ингушетияның Түр чагыргазының даргазының албан-дужаалынан үнүп чорутканымны кол чылдагааннарын Ингушетиядан келген делегацияның кежигүннеринге тайылбырлап чугаалааш, менээ тывыскан хензиг эрге-хүлээлгелер-биле республикада мөөннелген нарын айтырыгларны шиитпирлээри болдунмас дээрзин демдеглээн мен.

Оон сөөлүнде удаваанда ингуш улустун съездизи болуп эрткен. Бүгү-ниити президент сонгулдаларын эрттирери эргежок чугула деп, ол съезд шиитпирлээн. Шуулганның үезинде Ингушетияның президентизинин албан-дужаалынга чүгле мээн кандидатурамны—чангыс кандидатураны депшиткен болду. Шилилге барымдаалап сонгулда эрттиреринден съезд ойталаан. Президент сонгулдаларын 1993 чылдың февраль 28-те эрттиреринн доктааткан турган.

Айтырыг. Нарын байдалдар тургустунган Ингуш Республиканың президентизинин албан-хүлээлгелерни күүседип эгелээн-дир силер. Президентинин эктинге чүдүрлүр аар чүүкту ууп шыдаар силер бе?

Харыы. Республикага байдал эки турган болза, мени дүвүретпес турган ийик. Бирги ээлчегде чепсектиг месилдежишкиннерни доп-дораан соксадыр херек. Канчап соксадырыл? Чугаалажышкыннарнын аргазы-биле. Чугаалажышкыннар столунун артынга олуруп алгаш, Осетияның удуртулгазыбиле, ийе, осетин улустун бодубиле дугуржуп алыры негеттинип турар. Чаалажы бээр боор бис деп, бодавайн турар мен.

Республиканы тургузар херек. Херек кырында күүг черге ону тургузуп эгелээр-дир бис. Баштай бөлүүнү-биле, оон сөөлүнде сайзырангайжыдып, хөгжүдер бис.

А кол-ла үүл — чоннуң эрге-ажыын шынчы болгаш ак сеткилдиг ёзу-биле камгалаарымны чонга бүзүредирим бо лур. Хамааты бүрүзүнүң эргеажыын камгалаар ужуруг мен. Национ алындан хамаарылга чокка республиканың хамааты бүрүзү чиир чемниг, удуур черлиг, бүрүн эргелиг, ажы-төлү уруглар садынга, школага баар аргалыг болур чорукту чедип алыр ужуруг мен. Хамаатыларны үптээр, күчүлээр, өлүрер дерзин үүлгедиглерни эн-не шиитпирлиг соксадыр ужурлуг мен. Бо сорулгаларны чедип алыр талазы-биле менээ моондак кадар кижилер-биле беш минута-даа дургузунда чугаалашпас мен. Мээн томуйлаарым кижи бүрүзү тодаргай угланыышкынныг бодунун участогун алыр, а ол участокка үүү кылдынган турарын бодум хынаар мен.

Республиканың кол албан-дужаалдарынга янзы-бүрү национ алдарның төлээлекчилери кирген турарын күзээр мен. Чижээ, ингуштар, орустар, чеченнер болгаш оон-даа өске. Ынчаарга кандыг-бир национ-а демдектерин ёзугаар кандыг-даа күрүнеин тургузары—мугулай, мелегей оралдажыышкын-дыр деп саналр мен. Башкаланчак турган, чурттаамдырап шыдавас бис. Ингушетияның бүгү чурттакчыларының 20 хире хуузу орус дылдыг чон болуп турар.

Айтырыг. Силерниң кожанарны — Чечен Республиканың президентизин канчаар көрүп турар силер, Руслан Султанович?

Харыы. Таарымчалыг көрүп турар кижи мен. Шагдан бээр таныш улус бис, ужуражып, чугаалажып каап турар чанчылывыс бар. Оортан ойлаан хөрээм үүл? Дудаев Россиянын удуртулгазынга таваржыр азы таарышпас, күзенчиг азы күзенчиг эвес-даа болза, ол Чечен Республиканың президентизи ышкажыл. Ындыг байдалды хеккке албайн барып болбас болгай. Россиянын болгаш Чечен Республиканың аразынга харылзааларда тургустунган нарын айтырыгларны чөптүү-биле шиитпирлээр төлээде, Россиянын Чазаа оон-биле кады ажылдажыр ужуруг деп бодаар мен.

Айтырыг: Дудаев болза Россиядан ангыланыр, а силер—Россиядан ангыланыр үзелдиг талалакчызы эвес-тир силер. Ол ылгалды канчаар көрүп турар силер.

Харыы. Ийе. Ингушетия болза Россиянын составынга артар. Референдумну эрттиргеи бис. Россиянын составынга артары дээш бадылаан бис. Россия биске дузалаптар дээрзинге чонувус идеген турар. Ам — «улуг», «биче» улустар чок, а бир дөмей кижилер бар. Оларның шуптузу бир дөмей эки чурттаарын күзеп турар.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим ававыс **Зоя Манчын-Хоосвна КОЖААНЫҢ** апрель 7-де төрүттүнген хүнү. Ававыс 2 оолду, 3 кыстыөстүрүп кижизиткен. Бисти доруктуруп азырап чоруур ававыска сеткиливис ханызындан эн-не чырык чедишкиннерни күзеп, курлак чедир мөгейип, ам-даа хөй чыл чурттап, кан дег кадык чорууруун күзеливис.

Уруглары, уругларының уруглары база улуг угбазы Дамчат Манчын-Хоосвна Бегзи.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Бистиң ачавыс **Адыгжы Дываажыкович БАЙКАРА** Тожу районнуң Хамсыра суурунда арга-арыг ажылдакчызы болуп ажылдап, чурттап чоруур. А дунмавыс **Анатолий ДУВЕН-БАЙЫР** Кызылдың № 12 школазының 7-ги клазында өөренип турар.

Адашкыларының апрель 10, 12-де төрүттүнген хүннери. Оларга кан дег кадыкшылды, өөредилгезинге, ажыл-ижинге чедишкиннерни күзеливис.

Уругларының авазы, уруглары: Айланмаа, Анисья, Андрей, Алла, Сылдыс, Алдынай, уругларының уруглары: Айлын, Аржаана, Чаяан.

* * * * * *

Бистиң ынак ававыс **Чечек Мамыр-ооловна ХОРЛУГ-ООЛ** апрель 8-те 50 харлаар. Ол Чөөн-Хемчик районнуң Бажын-Алаак суурда ажылдап, чурттап чоруур. Бистиң ававыс 4 оолдуң, 2 кыстың ынак авазы.

Ававыстың 50 харлаан бүдүүзүнге
Ажы-төлү нзиг-байыр чедирбишаан,
Ажыл-ишке амыдырал-чуртталгага,
Аас-кежик күзевишаан мөгейдивис.
Хүндүткел-биле: уругларының адазы, уруглары, оолдары, кенээттери, уруглларының уруглары.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

«ТЫВА ЧӨӨН ЧҮК» АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛ

дараазында бараанналры, машина-техника аймаан садып турар:

1. МТЗ-82, Т-40М, Т-16 маркалыг мырынай чаа тракторлар;
2. ГАЗ-3307 автомашиналар;
3. КамАЗ-55102 маркалыг кожуглуг автомашиналар;
4. Аътка кожар сиген кезер машина;
5. ДВП (шалага чадар быжыг шывыглар);
6. Эн бедик сорттуг далган;

Өртээн дугурушканын ёзугаар доктаадыр болгаш канчаар-даа санажып болур.

Чондан болгаш организациялардан дараазында чүүлдерни садып алыр:

1. Бода мал кежи (өртээн дугуржур);
2. Күзүн дүшкен сыын мыйызы — 1 сорттун — 1 кг мыйыс өртээ 2000 рубль, II сорттун — 1500, III сорттун — 1000 рубль.

Тайылбыр алыры-биле дараазында телефоннарны ажыглаар: 2-55-37, 2-55-24, 2-12-48.

«Тыва Чөөн чүк» акционер ниитилелдин адрези: **Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажын № 170—79.**

● ● ● ● ● ●

Чаа «ГАЗ-66» автомашинаны садып тур бис. Акша-биле туда төлээри—2,8 млн. рубль, а шилчидилге-биле—3,4 млн. **Харылзажыр телефоннары: 3-04-54.**

● ● ● ● ● ●

Апрельдин 16-18 хүннеринде 12 шакта республиканың 30-деп өрү хар-назылыгларының аразынга хол бөмбүүнге төлевирлиг маргылдаазы болур. Киржикчилер шынзылга документилерни ап алгаш келир.

Көдээ ажыл-агый университединге чыглыр.

● ● ● ● ● ●

Кызыл хоорайда организация складтан телефон аппараттарын туда акша-биле азы шилчидилге-биле санажыр кылдыр организацияларга, хуу кижилерге садып турар. Телефон аппараттарында төгерик долгаар номерлер болгаш кнопка базар номерлер бар, а ол ышкаш өнүүг телевизорларны, бирээзи-ле 430 грамм дензилиг **220 рубль** өртектиг шампуньну сайгарып турар. Ол организацияның телефону **3-60-30.**

● ● ● ● ● ●

«Чалыы Назын» деп эстрада-цирк бөлүүнге дараазында ажылдакчылар негеттинип турар:

1. Хөрээжен ыраажы артист;
2. концерт программазының башкарыкчызы.

● ● ● ● ● ●

«Дружба—Найырал» ажылышчы кады ажылдажылга ассоциациязы дараазында чүүлдерни садып алырын сумелеп турар:

1. «Березка» деп телевизорлар 61 ТЦ-487 Д-1 ПАЛ-СЕКАМ, тускай хемчээл башкарылгалыг, өртээ 100 мун рубль. Бетики бөлүү 100 санныг.
2. ГАЗ-3307 автомашиналар, кыры чадагай болгаш чүк сөөртүр, болу дүжүрер самосвалдар, өртээ 2 миллион рубль.
3. 1-ги сорттун далганы, бир килограммнын өртээ 80 рубль.
4. Оожум океанныи сельдь деп балыы.
5. Бичии уругларның Таиланлыга будурген хөй бараанналр аймаа.
6. Свёкладан бүдүрген хоюг чигир, бир килограммнын өртээ 220 рубль.

Ол бараанналры сонуургап көөрү-биле Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда № 11 бажынга кээп болур, телефоннары 4-10-86, 2-42-46 (беш шак сөөлүнде долгаар). Шагаан-Арыг хоорайда телефоннары 2-13-33 болгаш 2-17-32.

● ● ● ● ● ●

Чуртталга бажының «Жигули», «Москвич» деп байдалы эки автомашиналарга орнаар азы салар бодап турар. Чуртталга бажынының коданында немелде тудуглар ылаңгыя чайгы күхня, чуварбажын, а ол ышкаш 0,6 гектар шелдуг огород, кыжын, чайын ногаа болгаш өске-даа чем аймаан шыгжаар онгар бар.

Тайылбыр алыры-биле 2-68-59 телефонну ажыглап болур. Бажыннын адрези: Кызыл хоорай, Пролетарская кудумчузу, № 28 «А».

КИНО

АПРЕЛЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кадын-хаан көжу» 9.30, 11.40, 13.50, 16.00, 18.10. Видеозал: «Халдаашкын» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Девил болгаш Сенди» 9.00, «Дээрбечи чажыт бөлүктен үнер» 10.40, 13.20, 16.00, 18.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Дунекиниң соогунда» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторунуң орлакчызы), М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң орлакчызы), Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43.34; келген кижилер хүлээп алыр чер—3-34-26; кол редакторнуң орлакчылары —3-33-91,—3.34-17; харыысалгалыг секретарь—3-34-92; орлакчызы—3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34.19; — 3-34-98; улетпур—3-34.49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгезе болгаш чогаал—3.39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36.82; 3-34-57; очулга—3-34-39, 3-34.93; чагаа—3-39.03; корректорлар —3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейи барганда—3.57-92; 3-14-94; бухгалтерия—3-37.11.

Солун Россия Федерациячының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостут чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бурутеттинген.

Бурутеттинген дугаары — Т—00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодаллары редакцияның туружу-биле дүүшпейи барып болур. Айтыгларын фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннадыглары д